

Eesti etnograafide Vadja välitööd aastatel 1942–1943

Indrek Jääts*

Sissejuhatus

Aastatel 1942–1943, kui kogu Eesti ning suurem osa Ingerimaast olid natsionaalsotsialistliku Saksamaa poolt okupeeritud, võtsid Eesti etnograafid Saksa julgeolekuorganite ja sõjaväe loal ning kaasabil ette kaks ekspeditsiooni hõimurahva vadjalaste juurde. Tegemist on intrigeeriva lõigukesega Eesti etnoloogia ajaloos, mis tõstatab terve rea küsimusi. Kes need ekspeditsioonid algatas? Mis eesmärgil? Milline oli Eesti etnograafide motivatsioon sõja ajal Ingerimaale minna? Kas ja mil määral olid nad mõjutatud natsionaalsotsialistlikust ideoloogiast? Milline oli Eesti etnograafide välitööpraktika? Milliseks kujunesid nende suhted kohalike elanikega? Millised olid nende ekspeditsioonide teaduslikud tulemused?

Lühidalt, erinevate nurkade alt ja muuseas on neid sõjaaegseid uurimisretki puudutanud paljud autorid.¹ Põhjalikumat uurimust nende omalaadsete ja vastuoluliste etnograafiliste välitööde kohta seni kirjutatud pole.

Minu esmaseks allikaks on ekspeditsioonidel osalenud teadlaste välitööpäevikud. 1942. aasta retkel pidasid päevikut Gustav Ränk, Ilmar Talve ja Paul Ariste. Ränk võttis oma päeviku ja muud Vadja-ekspeditsiooni materjalid 1944. aasta sügisel Rootsi põgenedes kaasa. Tagasi Eestisse ja ERM-i jõudsid need pärast autori surma ning seni neid uurimistöös kasutatud ei ole. Talve jätkas välitöödel oma igapäevase päeviku pidamist. Kaustik jäi ilmselt Eestisse, kui ta aprillis 1943 Soome putkas. 1960. aastail toimetati see talle kuidagi Soome.² 1990. aastal avaldas ta oma päeviku Vadja ekspeditsiooni puudutava osa soomekeelses tõlkes.³

* Indrek Jääts (1971), etnoloog ja ajaloolane, vanemteadur, Eesti Rahva Muuseum, Muuseumi tee 2, 60532 Tartu, ijaats@gmail.com

¹ H. Heinsoo. Paul Ariste ja Ingerimaa. – *Minor Uralic Languages: Grammar and Lexis*. Edited by Ago Künnap. Tartu-Groningen, 1995, lk. 61–66; O. Kurs. Rahvateaduslikud uurimistööd Ingeris ja Peipsitaguses II maailmasõja ajal. – Eesti kultuur võõrsil: Loode-Venemaa ja Siberi asundused. Toimetaja A. Tuisk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998, lk. 84–90; T. Noormets. Eestlaste ja teiste rahvusvähemuste ümberasustamine Loode-Venemaalt Saksa okupatsiooni ajal 1942–1943. – *Tuna* 2001, nr. 2, lk. 39–59; E.-H. Västriku. Saatesõna. – Paul Ariste Vadja päevikud 1942–1980. (Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale. Vihik 22) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2005, lk. 5–15; A. Weiss-Wendt. Building Hitler's „New Europe“. *Ethnography and Racial Research in Nazi-Occupied Estonia. – Racial Science in Hitler's New Europe 1938–1945*. Edited by A. Weiss-Wendt, R. Yeomans. University of Nebraska Press, 2013, lk. 287–319; S. Karm, A. Zagrebin. Neizvestnoe etnografičeskoe finno-ugrovedenie: èstonskaja istorija. – *Vestnik Udmurtskogo universiteta. Serija „Istorija i filologija“* 2015, t. 25, vyp. 1, lk. 36–44; A. Rahi-Tamm, A. Kuusik. Tägasi esivanemate maale: Eestlaste evakueerimine Loode-Venemaalt 1942–44. – *Ajalooline Ajakiri* 2017, nr. 1 (159), lk. 103–137; K. Kalling, E. Tammiksaar. *Adaptation and Survival: University Science in Tartu under the German occupation, 1941–1944. – Science, Occupation, War: 1939–1945. A Collective Monograph*. Edited by Michal V. Šimůnek. Prague: Academia USD AV ČR, 2021, lk. 31–55.

² „Alles 1960. aastate lõpul tõi keegi soomlasest tuttav ootamatult mu märkmed salaja Eestist kaasa, ka fotod, kuigi ilma negatiivideta.“ (I. Talve. *Kevad Eestis. Autobiograafia I*. Tartu: Ilmamaa, 1997, lk. 269.)

³ I. Talve. *Matka vatjalaisiin* 1942. – P. Laaksonen, S.-L. Mettomäki (toim.). Inkerin teillä. Kalevalaseuran vuosikirja 69–70. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1990, lk. 46–66. Talve sugulaste vahendusel äsja ERM-i jõudnud eestikeelset originaali ja soomekeelset publikatsiooni võrreldes selgus, et avaldatud tekst on mõnevõrra lühendatud. Välja on jäetud otseselt välitöösse mittepuutuvaid isiklikumat laadi lõike ning olemisi üksikasju. Samas on publikatsiooni lisatud selgitavaid märkusi. Artiklis viitan enamasti avaldatud tekstile, tsitaatide puhul aga eestikeelsele originaalile.

Esimene kohtumine vadjalastega Mati külas. Ees vasakul seisab Ilmar Talve (prillidega), paremal vormimütsiga Erik Laid. 1942. Foto: Gustav Ränk. ERM Fk 1007:29

Ariste päevik säilis Tartus ja avaldati 2005. aastal ühes tema hilisemate vadja päevikutega.⁴ Erik Laidi välitööpäevikut mulle teadaolevalt säilinud pole. Võimalik, et ta ei pidanudki päevikut, aga etnograafilisi märkmeid ta Vadjamaal viibides muidugi tegi. Kui ta 1943. aasta augusti algul ootamatult Soome pages, jäid tema Vadja materjalid arvatavasti ERM-i.⁵ Ekspeditsiooni kunstnik Ilmar Linnat ilmselt päevikut ei pidanud. Mõningat lisa päevikutele pakuvad Ränga ja Talve mälestused.⁶

1943. aasta ekspeditsiooni puhul on peamiseks allikaks selle juhi Gustav Ränga välitööpäevik. Retke ülejäänud osalised – Felix Oinas, Julius Mägiste ja Juhan Aul – teadaolevalt päevikut ei pidanud või pole need säilinud. Oinas mainib toonast Vadjamaal käiku oma mälestustes vaid väga napilt.⁷ Aul meenutab seda ekspeditsiooni oma 1970. aastail kirja pandud memuaarides umbes poolel leheküljel.⁸

Ekspeditsioonide igapäevaelu ja välitööpraktika jälgimisel on abi ka Laidi, Ränga ja Talve tehtud fotodest, mis tallel ERM-is, samuti 1942. aastal Vadjamaalt kaasa toodud etnograafiliste esemete kogumisinfost.⁹ Ekspeditsioonide ajaloolise tausta ja sünniloo kaardistamisel kasutasin lisaks teaduskirjandusele ka arhiiviallikaid ning memuaare.

⁴ Paul Ariste Vadja päevikud 1942–1980. (Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale. Vihik 22) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2005.

⁵ Talve andmeil oli Laidil ekspeditsiooni lõpupäevadeks kogunenud 250 lehekülge märkmeid, nagu Rängalgi (I. Talve. Matka vatjalaisiin 1942, lk. 62–63). Vadjamaal kogutud esemed andis Laid ERM-ile üle 30. septembril 1942. Vastuvõtuaktis nr. 108 (ja selle järgi ka Peakataloogis) on mõne eseme juures viide: „Lähem kirjeldus vt. Laid, Vadja etnograafiast“. Sellist teksti muuseumis paraku pole.

⁶ G. Ränk. Laiemasse maailma. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1988, lk. 112–114; I. Talve. Kevad Eestis, lk. 264–269; I. Talve. Vanem ja noorem Eesti. Tartu: Ilmamaa, 2008, lk. 183–189.

⁷ F. Oinas. Eluloolisi märkmeid ja mälestusi. – Keel ja Kirjandus 1995, nr. 2, lk. 120–128.

⁸ J. Aul. [Memuaarid] – Tartu Ülikooli Raamatukogu, fond 147 Aul, Juhan, säilik 18, l. 95.

⁹ ERM Fk 1004, 1007, 1008, 1009, 1049; ERM vastuvõtuakt 108; ERM Peakataloog B 2, lk. 34–74.

Ekspeditsioonide ajalooline taust

Natsi-Saksamaa okupeeris Eesti ala suvel ja sügisel 1941. Kuna sellele oli eelnenud umbes aasta jagu Nõukogude võimu, ühiskonna vägivaldset ümberkorraldamist ja repressioone, siis võeti Saksa vägesid Eestis suhteliselt hästi vastu. Oodati, et Saksamaa lubab Eesti Vabariigi iseseisvuse taastada. Seda ei juhtunud, aga Nõukogude repressioonidest pääsenud Eesti poliitikud ja haritlaskond ei jätnud siiski lootust ning leidsid okupatsioonivõimudega teatava kooselu viisi. Saksamaa võitlust idarindel ei tahetud häirida, sest peamist ohtu Eestile nähti Nõukogude Liidus.

Natsi-Saksamaa riigiaparaat oli hiiglaslik bürokraatlik süsteem, mille erinevad harud võistlesid üksteisega ja tegid erinevaid, osaliselt üksteisele vastukäivaid plaane. See killustatus ja koordineerimiskasv andsid tunda ka okupeeritud alade valitsemisel. Küllaltki kaalukas roll okupatsioonivõimu teostamisel oli konkreetsetel võimukandjatel ja nende omavahelistel suhetel.¹⁰ Võib öelda, et Eestil pigem vedas ametisse pandud võimumeestega. Paljude teiste Kesk- ja Ida-Euroopa maadega võrreldes kujunes Saksa okupatsioon eestlaste jaoks suhteliselt leebeks. Eestlastele tuli kasuks, et natsionaalsotsialistlik rassiteadus pidas meid nii rassiliselt kui ka kultuuriliselt sakslastele üsna lähedaseks.¹¹ Sellise arvamuse kujundamisel oli kaalukas roll mõnedel sakslastega koostööd teinud eestlastel (Hjalmar Mäe, Juhan Libe, Juhan Aul jt.).¹²

Millised olid natside plaanid Eestist vahetult itta jäävate aladega, mille Saksa väed olid vallutanud 1941. aasta sügisel? Natsid vaatasid sealset elanikkonda läbi rahvaste ja rasside prisma, nagu nad mujalgi tegid. Mõningaid rahvaid ja rasse pidasid nad väärtuslikeks, teisi väheväärtuslikeks, kasututeks või lausa kahjulikeks. Väärtuslikud ja väärtusetud ei tohtinud nende meelest omavahel seguneda, neid pidi hoidma lahus. Sellisest mõtteviisist lähtudes soovisid natsid oma kontrolli alla saadud territooriumide etnilist kaarti korrastada. Põhiliseks tööriistaks oli seejuures ümberasustamine, vahel ka rahvaste füüsiline hävitamine. Natside kujundatavas Uues Euroopas pidi igal rahval-rassil olema kindel koht ja roll.

Senise Leningradi oblasti loodenurgas ehk Ingerimaal elas teadaolevalt arvukalt sakslasi, soomlasi, eestlasi ja teisi mittevenelasi. Küllaltki palju eestlasi elas ka Peipsist itta jäävatel aladel. Kas Saksa okupatsioonivõimu abistamiseks moodustatud Eesti Omavalitsusel pidi olema nende idapoolsete territooriumide tuleviku osas midagi kaasa rääkida? Arusaamu ja plaane oli erinevaid ning need muutusid ajas.

Juba septembris 1941 rääkis SS-i ja politsei juht Heinrich Himmler vajadusest asendada Eesti idapiiril elavad venelased eestlaste ja ingerlastega¹³ Ingerimaalt ja Peipsi tagant.¹⁴ Mõte polnud iseenesest uus. Eesti poliitikud olid Narva jõe ja Peipsi järve tagastele aladele silma heitnud juba Vabadussõja ajal. Novembris 1920 Genfis toimunud Rahvasteliidu I täiskogul levitatud Eesti kaardil ehk nn. Laidoneri kaardil kujutatud etnograafiline piir ulatus päris Petrogradi külje alla ja hõlmas peaaegu kogu Ingerimaad ning Peipsi-tagust ühes Pihkva linnaga.¹⁵

Himmleri mõte kõlas kokku ka 1940. aasta suvest pärineva Pätsi testamendiga. Käesolevas kontekstis väärib tähelepanu selle käsikirjalise dokumendi punkt 7: „Mõlema riigi [Soome ja Eesti] piirid tuleks nii parandada, et piiritagused Soomesugu kodanikud sattuksid kas Soome või Eesti aladele, või võiksid sinna ümber asuda (meil võiksid Petseri venelased sega-

¹⁰ Vt. O. Angelus. Tuhande valitseja maa: Mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941–1944. Tallinn: Olion, 1995; H. Mäe. Kuidas kõik teostus. Minu mälestusi. Matrix Kirjastus, 2005; A. Kasekamp. Saksa okupatsioon 1941–1944. – Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Kirjutanud A. Pajur jt. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk. 197.

¹¹ A. Kasekamp. Saksa okupatsioon 1941–1944, lk. 198.

¹² H. Mäe. Kuidas kõik teostus, lk. 157–158, 173; A. Weiss-Wendt. Building Hitler's „New Europe“, lk. 311; K. Kalling, E. Tammiksaar. Adaptation and Survival, lk. 37–41.

¹³ Etnonüüm ingerlased tähendab tollastes dokumentides eeskätt ingerisoomlasi, aga võib hõlmata ka isureid, vahel ka vadjalasi.

¹⁴ A. Rahi-Tamm, A. Kuusik. Tagasi esivanemate maale, lk. 107.

¹⁵ Eesti rahvusatlas. Koostaja T. Pae. Tartu: Tartu Ülikool, Regio, 2019, lk. 13–15.

waldadest ja Narwatagustest waldadest Wenemaale ümber asuda ja nende asemele Ingeri hõimud tulla, Soomes peaks see laiemas ulatuses Karjalas aset leidma).¹⁶ Testament pärineb arvatavasti tõesti Pätsi sulest, kuid tema mõistus polnud seda kirjutades ilmselt päris selge.¹⁷ Mõnede Eesti poliitikute seas ringelnud ideid see aga tõenäoliselt siiski kajastas.

Eesti Omavalitsuse sisedirektori ametit pidanud Oskar Angelus kirjutas oma mälestustes, et 1941. aasta lõpul näitas Eesti tsiviilvalitsuse juhiks määratud Karl S. Litzmann Omavalitsuse juhile Hjalmar Mäele maakaarti tulevase *Generalbezirk Estland*'i piiridega, mis hõlmasid ka Peipsi ja Ilmeni järve vahelist ala ühes Novgorodi linnaga. Täpseid piire Angelus ei mäletanud. Tema pidas neid plaane fantaasiaks ega pooldanud, Mäe olnud aga asjast huvitatud. Litzmann ise suhtus Angeluse sõnul projekti pooldavalt – eesti talupoeg vajas rohkem maad, sest talud olid Eestis liiga väikesed.¹⁸ Samas toetanud Mäe ka mõtet eestlasi ja „teisi soome rahvusgruppe“ Venemaalt Eestisse tuua ja Eestis elavaid venelasi Venemaale saata.¹⁹ Ilmselt mõeldi erinevatele variantidele, sest keegi ei teadnud, mis Eestist ja selle idapoolsetest naaberladest tulevikus saab.

Ida generaalplaani (*Generalplan Ost*) kohaselt tuli eestlased saksastada. Okupatsioonivõimude loodud suure, kogu Baltikumi, Valgevenet ja piirnevaid Vene alasid hõlmava administratiivüksuse Ostlandi koosseisu kuuluv Suur-Eesti pidi tulevikus ulatuma Volhovi jõeni idas. Suurem osa nende idapoolsete alade elanikest oleks plaani kohaselt küüditatud veelgi kaugemale itta, asemele tulnuks aga Eesti venelased, setud ja „rassiliselt vähem väärtuslikud“ eestlased.²⁰ Ida generaalplaanist oli aga teisi variante. Kõik need olid salajased ja seega Eesti avalikkusele tundmatud, kuid teatavaid kuuldusi poliitikute ja riigiametnike seas liikus.²¹

Oli kuis oli, esmalt tuli teha inventuur. Oli vaja välja selgitada, millised rahvad Eestist ida pool elavad ja kui palju neid seal on. Himmleri suunistest lähtudes käskis Martin Sandberger,²² Saksa Julgeolekupolitsei ja SD komandör Eestis, registreerida kõik Ingerimaal elavad sakslased, eestlased, soomlased ja teised mittevenelased. Töö algas 1941. aasta lõpul. Selleks rakendati Eesti Julgeolekupolitsei ja SD eestlasest ohvitseri ja allohvitseri ning kohalikke ingerisoomlastest abilisi (külavanemad, õpetajad jt).²³

Registreerimisega tegelenud eestlastest ohvitseri töö kaugematest sihtidest ei informeeritud, kuid enda arvates tegutsesid nad hõimurahvaste huvides, registreerisid neid selleks, et sõjaolukorras aidata.²⁴ Registreerimiskomisjonis töötanud Eesti Julgeolekupolitsei referent leitnant Jaan Looke kirjutas selle kohta niimoodi: „Registreerimistöö läbiviijad tegid oma töö teadmises, et sellest tööst saadud andmeid kasutades võetakse midagi ette meie suguvendade ja hõimude abistamiseks.“²⁵ Rahvastiku olukord Leningradi piiravate Saksa vägede vahetus tagalas oli tollal väga raske. Enam või vähem purustatud küladest liikvele läinud inimesed (sh. arvukalt ingerisoomlasi) kannatasid 1941.–1942. aasta talvel teravat toidupuudust, paljud surid nälga.

¹⁶ E. Medijainen. Konstantin Pätsi testamendist. – Akadeemia 1995, nr. 6, lk. 1135.

¹⁷ Samas, lk. 1133.

¹⁸ O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk. 76–77.

¹⁹ Samas, lk. 222–223.

²⁰ A. Kasekamp. Saksa okupatsioon, lk 198; vt. ka I. Rebane. Kohus. Kaebealune. Kaitsja. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk. 117.

²¹ O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk. 77.

²² Martin Sandberger (1911–2010), Natsi-Saksamaa riigi- ja julgeolekutegelane. Mängis kaalukat rolli kommunistide, juutide ja mustlaste hävitamisel Lätis ja Eestis 1941. aasta teisel poolel. Detsembrist 1941 kuni septembrini 1943 oli Saksa Julgeolekupolitsei ja SD komandör Eestis. Mõisteti pärast sõda inimesevastaste kuritegude eest surma. Hiljem asendati surmanuhtluse eluaegse vangistusega. 1958. aastal Sandberger vabastati.

²³ T. Noormets. Eestlaste ja teiste rahvusvähemuste ümberasustamine Loode-Venemaalt Saksa okupatsiooni ajal 1942–1943, lk. 39; A. Weiss-Wendt. Building Hitler's „New Europe“, lk. 308; A. Rahi-Tamm, A. Kuusik. Tagasi esivanemate maale, lk. 107.

²⁴ T. Noormets. Eestlaste ja teiste rahvusvähemuste ümberasustamine Loode-Venemaalt Saksa okupatsiooni ajal 1942–1943, lk. 43.

²⁵ Samas, lk. 46.

Komisjoni töö tulemusena registreeriti kõik Saksa 18. armee tagalapiirkonnas elanud sakslased, eestlased, soomlased, isurid, vadjalased, lätlased ja leedulased.²⁶ Järgnema pidi ümberasustamine, esialgu vabatahtlikkuse alusel. Riigi Julgeoleku Peaametit Berliinis hoiti asjade käiguga pidevalt kursis. Veebruaris 1942 loeti töö tehtuks. 1943. aastal toimus siiski veel järelregistreerimine. Täpsustatud andmetel saadi eestlaste arvuks Ingerimaal 14 463, ingerisoomlasi loeti 62 821, isureid 8729 ja vadjalasi 667.²⁷

Rahvusvähemuste registreerimist Loode-Venemaal kasutas ära Tartu Ülikool, et saata sinna Eesti teadlasi uurima kohalikke eestlasi ja hõimurahvaid. Ott Kursi andmetel oli mõtte algatajaks Jüri Uluots.²⁸ Lisaks kahele etnograafide juhitud Vadja ekspeditsioonile käisid Tartu teadlased sõja aastatel korduvalt ka Peipsi-taguseid eestlasi uurimas, aga see tegevus jääb käesoleva artikli fookusest välja.²⁹

Tartu Ülikool õnnestus taas avada juba 1941. aasta lõpul.³⁰ Rektori kinnitati majandus-geograafia professor Edgar Kant. Tema olulisimaks kaastöötajaks ülikooli juhtimisel oli õigusajaloo professor Jüri Uluots, kes oli ühtlasi Eesti Vabariigi viimane õiguspärane peaminister ning presidendi kohusetäitja. Kõige muu seas pakkusid Uluotsale huvi ka hõimurahvad, ta oli osalenud hõimuliikumises.³¹ Kant ja Uluots moodustasid tugeva tandemi, kelle kaugemaks sihiks oli Eesti Vabariigi taastamine. Natsidega tehti taktikalist koostööd oma põhivaenlaste bolševike vastu.³² Ülikooli juhtimisel ja selle teadustöö suunamisel tegutseti käsikäes Hjalmar Mäega, kes lisaks Eesti Omavalitsusele juhtis ka selle Haridusdirektooriumi.

Edgar Kant tegi Saksa Julgeolekupolitsei ja SD-ga (täpsemalt *Einsatzgruppe A Sonderkommando 1a*-ga) koostööd juba sügisel 1941, teemaks Eesti ala ja Peipsi-taguse elanikkonna rahvusliku ja rassilise koosseisu kaardistamine.³³ Sakslaste tegevusega Ingerimaa mittevenelaste registreerimisel oli Kant ilmselt hästi kursis.

Tiit Noormets kirjutab, et Eesti teadusajaloos on nende sõjaaegsete ida-ekspeditsioonide puhul rõhutatud Tartu Ülikooli puhtteaduslikke huve ja distantseerunud Julgeolekupolitsei tegevusest. „Siiski toimusid need ekspeditsioonid julgeolekupolitsei registreerimisaktiooni raames ning teatud mõttes langesid kokku Tartu Ülikooli rahvateaduslikud ja Reichi Julgeoleku Peaameti rassiteaduslikud uurimishuvid.“³⁴ Järgnevalt üritan välja selgitada, mil määral see väide Eesti etnograafide kahe Vadja-retke puhul paika peab. Kui ulatuslik see uurimishuvide kokkulangevus ikkagi oli? Kes keda ära kasutas?

²⁶ A. Rahi-Tamm, A. Kuusik. Tagasi esivanemate maale, lk. 109.

²⁷ T. Noormets. Eestlaste ja teiste rahvusvähemuste ümberasustamine Loode-Venemaalt Saksa okupatsiooni ajal 1942–1943, lk. 40; A. Rahi-Tamm, A. Kuusik. Tagasi esivanemate maale, lk. 107–111.

²⁸ O. Kurs. Ida-Peipsimaa eesti asustuse uurimine Teise maailmasõja ajal. – I. Arens. Peipsitagused eestlased. Fakte, dokumente ja mälestuspilte Ida-Peipsimaa uurimistööd 1943–1944. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994, lk. 7; O. Kurs. Rahvateaduslikud uurimistööd Ingeris ja Peipsitaguses II maailmasõja ajal, lk. 84.

²⁹ Sügisel 1943 oli Gustav Rängal esialgu plaanis pärast Ingerimaa ekspeditsiooni lõppu osaleda ka Peipsi-taguste eestlaste uurimisel, kuid ta loobus sellest ajapuudusel (G. Ränk. Vadja ja Liivi päevaraamat, 1943. ERM Ak 5.4.7, lk. 12).

³⁰ Pikemalt Tartu Ülikooli taasavamisest Saksa okupatsiooni ajal vt. H. Mäe. Kuidas kõik teostus, lk. 264–265.

³¹ Vt. J. Uluots. Rechtspflege und Rechtswissenschaft in Estland. – *Fenno-Ugrica III. Suomalais-ugrilainen kultuurikongressi. Soome-ugri hariduskongress. Finnugor közmüveldödesi kongresszus*. Budapest, 1931, lk. 133–139. Säilinud on ka Uluotsa suvel 1931 Helsingis soome-ugri kongressil peetava referaadi „Eestlased ja sugurahvad ilma ajaloo kohtu ees“ sisu kokkuvõtte (RA, ERA.4408.1.265, l. 12–14. Organisatsioonides ja asutustes peetud referaatide käsikirjad ja teesid). 1942. aasta algupoolel mõtles Uluots Eestist itta jäävate alade, sealsete eestlaste ja hõimurahvaste saatusele. Tartu Ülikooli aruande järgi olid tal käsil või valminud uurimistööd „Eestlaste ja hõimurahvaste rahvusjärgse seisundi areng Taga-Peipsi (Ingerimaa) alal“ ning „Põhiprobleeme Taga-Peipsi valitsemise korraldamise suhtes“. (RA, EAA.2100.13.132, l. 66. Tegevusaruanded ja eelarved.)

³² K. Kalling, E. Tammiksaar. Adaptation and Survival, lk. 36.

³³ RA, EAA.2100.15.64, l. 17. Kirjavahetus Välirikomandatuuriga kaadri ja ülikooli töö organiseerimise küsimustes.

³⁴ T. Noormets. Eestlaste ja teiste rahvusvähemuste ümberasustamine Loode-Venemaalt Saksa okupatsiooni ajal 1942–1943, lk. 41.

Etnograafidest haaras Uluotsa, Kanti (ja võib-olla Mäe) pakkumisest esimesena kinni tollane ERM-i direktori kohusetäitja Eerik Laid.³⁵ Tema oli 1942. aasta Vadja-ekspeditsiooni algataja ja peamine korraldaja.³⁶ Laid kutsus kaasa Tartu Ülikooli etnograafiaprofessori Gustav Ränga ja ERM-is töötava noore etnograafi Ilmar Talve. Ekspeditsiooni kunstnikuks tuli Ränga naisevend Ilmar Linnat. Keeleteadlasena liitus toona Tartu Ülikooli raamatukogu vanemassistendina töötanud Paul Ariste, kes oli juba avaldanud mõned Vadja-teemalised artiklid. Ekspeditsioonile minek oli ilmselt teada juba 1942. aasta algul. 15. jaanuaril 1942 pidas Talve ERM-i ametnike neljapäevaste ettekannete sarjas loengu „Ingeri ja Vadja ajaloost ja rahvastikust“, 5. veebruaril esines Ränk samas ettekandega Ingeri etnograafiast.³⁷ Ilma Ingerimaale välitööle mineku perspektiivita nad vaevalt selliste teemadega tegelema hakanuks. Etnograafid otsustasid tõenäoliselt lihtsalt seoses sõjaga avanenud juhust kasutada. Uurimisobjektiks valisid nad vadjalased – (põhja)eestlastele keeleliselt lähima rahva.

Esimene ekspeditsioon toimus 16. augustist 16. septembrini 1942, kujunes sõjaaja tingimustest hoolimata etnograafidele edukaks ning tekitas soovi uurimistööd jätkata. Juba Ingerimaal viibides tekkis mõte, et vaatluse alla tuleks võtta ka isurid.³⁸ Sügisel 1942 naljatasid Talve ja Ariste Tartus, et kui sakslased nüüd aina edasi tungivad, siis minnakse järgmisel aastal sürjakomide juurde.³⁹

Teine Vadja-ekspeditsioon toimus 4.–27. augustini 1943. See oli kavatsetud „suure ja pikaajalise Ida-ekspeditsioonina“, kuid olude sunnil keskenduti siiski uuesti vadjalastele.⁴⁰ Ekspeditsiooni juhiks pidi taas olema Eerik Laid, kuid napilt enne väljasõitu paljastasid sakslased Tartus põrandaaluse rahvusliku organisatsiooni, kuhu temagi kuulus. Vangistamisest päästis vaid kiire põgenemine Soome. See toimus 2. augustil ehk vahetult enne uurimisretke algust.⁴¹ Ekspeditsioonijuhhi koorem langes seega Ränga õlule. Etnograafidest oli ta seekord ainuke.⁴² Joonistajana sõitis taas kaasa Ilmar Linnat. Lisaks osalesid ekspeditsioonil veel noor folklorist Felix Oinas, keeleteadlane Julius Mägiste⁴³ ning antropoloog Juhan Aul.⁴⁴ Viimasel oli abiks naissoost sekretär.⁴⁵

³⁵ Kui mitte mujalt, siis teadsid Uluots, Kant ja Laid üksteist Eesti Rahvuslaste Klubist (ERK). Sinna kuulus ka Ränk. ERK oli aastail 1931–1940 tegutsenud rahvuslik-liberaalne ühendus, mis oli igasuguste poliitiliste äärmuste (sh. kommunism, natsionaalsotsialism) suhtes kriitiline. (E. Russow. Eesti arheoloogia ideoloogiate ristteel. Rahvusteadus 1940. aastate esimesel poolel kommunistliku ja natsionaalsotsialistliku võimu tuules. – Tuna 2021, nr. 3, lk. 55).

³⁶ I. Talve. Kevad Eestis, lk. 264; E.-H. Västriku. Saatesõna. – Paul Ariste Vadja päevikud 1942–1980, lk. 8.

³⁷ I. Talve. Päevik, 31.12.1941–29.03.1943 (koopia ERM-is), lk. 9, 17.

³⁸ I. Talve. Matka vatjalaisiin 1942, lk. 57, 65.

³⁹ I. Talve. Vanem ja noorem Eesti, lk. 189.

⁴⁰ G. Ränk. Vadja ja Liivi päevaraamat, lk. 1.

⁴¹ I. Talve. Eerik Laid. Äärejooni teaduslikust tegevusest. – Eerik Laid, Paopaigad. Tartu: Ilmamaa, 1997, lk. 461. Laidi osalusel loodi juba novembris 1941 rahvusliku vastupanuliikumise võrk. Laid oli 24. veebruaril 1943 Tartus Kalevipoja monumendi juures toimunud meeleavalduse algataja. Ränk pidas samal päeval ülikooli aulas peokõne „Iseseisvusaegsed saavutused rahvateaduste alal“ (vt. RA, EAA.2100.13.132, l. 118). Saksa Julgeolekupolitsei avastas eesti haritlaste vastupanugrupi juulis 1943. Jõudnud Helsingisse, organiseeris Laid seal koos K. Vilku ja U.-K. Kekkoneniga Eesti Büroo ning tegutses selle juhatajana augustini 1944. (P. Erelt. Saateks. – Eerik Laid, Paopaigad. Tartu: Ilmamaa, 1997, lk. 467.) Edasi läks Laid Rootsi.

⁴² Talve oleks hea meelega uuesti Ingerimaale uurimisretkele sõitnud, aga ta oli juba kevadel Soome putkanud ning sai parajasti sealsetes metsades sõjalist väljaõpet (I. Talve. Kevad Eestis, lk. 304).

⁴³ Julius Mägiste oli Tartu Ülikooli läänemeresoome keelte professor, muuseumi tegelema ja Eesti Ingeris kõneldud isuri ja ingerisoome murretega. (Pikemalt vt. T.-R. Viitso. Julius Mägiste keeleteadlasena. – Julius Mägiste 100: 19.12.1900–11.03.1978. Koostaja: V.-L. Kingisepp. (Tartu Ülikooli Eesti keele õppetooli toimetised 15) Tartu: Tartu Ülikool, 2000, lk. 169–181; E. Saar. Julius Mägiste Eesti Ingeri läänemeresoome murrete uurijana. – Keel ja Kirjandus 2015, nr. 12, lk. 859–868.)

⁴⁴ Juhan Aul tegeles füüsilise antropoloogiaga. Saksa okupatsiooni ajal edenes tema akadeemiline karjäär kiiresti. Juulis 1943 sai Aulist Tartu Ülikooli juurde loodud antropoloogia ja rassiteaduse õppetooli professor. Sama aasta oktoobri lõpul muudeti õppetool Antropoloogia ja Rassi Uuringute Instituudiks ja Aulist sai selle juht. Natside arusaamu rassidest Aul tegelikult ei jaganud, küll aga üritas neid eestlaste huvides ära kasutada. (K. Kalling, E. Tammiksaar. Adaptation and Survival, lk. 37–41; A. Weiss-Wendt. Building Hitler's „New Europe“, lk. 311.)

⁴⁵ Vt. ERM Fk 1049: 25, 26.

Logistika ja olme

Ekspeditsioonid toimusid niisiis ajal, mil valdav osa Ingerimaast oli Saksa vägede poolt okupeeritud ning moodustas rinde vahetu tagala, kus kehtis sõjaväevõim. Viimase loa ja toetuseta polnud need uurimisretked mõeldavad. Armeesoonide heasoovlikkuse aitas kindlustada Saksa julgeolekuorganite ja Eesti Omavalitsuse eestkosted. Ekspeditsioonid vormistati justkui ülalmainitud mittevõimelaste registreerimise aktsiooni osa või jätkuna ning teadlased võeti Julgeolekupolitsei ajutiselt ametisse.⁴⁶ Uurimismatkade kulud katsid Julgeolekupolitsei, *Wehrmacht* ja Tartu Ülikool (õigemini Eesti Omavalitsus).⁴⁷ Transpordi, toidumooni ja majutuse osas sõltusid Eesti teadlased peaaegu täiesti Saksa armee kaasabist.

Erariietes teadusemehi Ingerimaale ei lubatud. Nad pidid kandma sõjaväevormi. 1942. aastal tuli see ise leida ja see ei pidanud olema Saksa munder. Nii kandis Laid Eesti leitnandi univormi (1929. aasta mudel), Ränk oli kaitseliitlase mundris, ülejäänud kombineerisid erinevaid vormielemente.⁴⁸ Kokkuvõttes jäeti mingil määral militaarne mulje. Tallinnast Eesti Julgeolekupolitseiist saadi vajalikud dokumendid, vanad Vene vintpüssid, padrunid, käesidemed ja katelokid.⁴⁹

Selgelt mittemilitaarsetele Aristele ei sobinud see kõik sugugi, kuid huvi vadjalaste vastu kaalus ebameeldivuse üles.⁵⁰ 17. augustil 1942 Narvas „mingisuguses politseikodus“ ööbides kirjutas ta päevikusse: „On siiski imelik tunne olles siin politsei majas, sest politsei on mulle aina olnud ebameeldiv institutsioon. Ent kuidagi midu me ei oleks pääsenud Vadja kui vaid julgestuspolitsei firmas. Tsiiviilelanikke ei lasta Venemaale ja tsiiviilelanik ei saaks süüagi seal. Läheme siis oma retkele kvaasi-politseinikkudena. Kanname käsivarrel linti „Im dienste der Sicherheitspolitzei“. Teaduse pärast on mehed kasvatanud oma seljas täikolooniaid. Meie lint ei ole siiski täi, kuigi teda pole kerge kanda.“⁵¹

„Meie muu varustuse moodustasid vihmakuued, fotoaparaadid ja mõõdulindid ning märkmete tegemiseks vajalikud vahendid. Eerik Laid oli ka oma jalgratta kaasa võtnud,“ meenutab Tälve.⁵²

1943. aasta ekspeditsiooni varustuse kohta on andmeid vähem, sest seda retke kajastab vaid Ränga päevik ja neist asjust ta peaaegu ei kirjutanud. Üldiselt toimus välitöö sama skeemi järgi nagu eelmisel aastal – Saksa julgeolekuorganite ning sõjaväe loal ja toel.⁵³ Samas alustas Ränk oma teist Vadja päevikut lausega: „Meie tänavune „Ida-ekspeditsioon“ on kujunenud oma tehnilise teostuse poolest hoopis keerulisemaks ja raskemaks kui seda oli mõeldud aasta vadja käik.“⁵⁴ Meeleolu oli muutunud. Tälvel olid sakslased Stalingradi all lüüa saanud ning Kurski piirkonnas käis parajasti suur tankilahing, mille tulemus polnud veel teada. Saksamaa kaotus sõjas polnud veel kaugeltki kindel, aga nende enesekindel võiduusk oli kõikuma löönud.

⁴⁶ A. Rahi-Tamm, A. Kuusik. Tagasi esivanemate maale, lk. 111.

⁴⁷ Näiteks maksis Tartu Ülikool Haridusdirektooriumi poolt eraldatud rahade arvelt kevadel 1943 professor G. Rängale 640 riigimarka „etnograafiliste uurimiste tegemiseks Peipsitagusel“ (RA, EAA.2100.15.77, l. 6. Kirjavahetus kultuurielu ja uurimistööde toetamise asjus).

⁴⁸ Paul Ariste Vadja päevikud, lk. 17; I. Tälve. Matka vatjalaisiin 1942, lk. 46.

⁴⁹ Paul Ariste Vadja päevikud, lk. 18–20; I. Tälve. Matka vatjalaisiin 1942, lk. 46–47.

⁵⁰ Ariste oli tahtnud Vadjamaale pääseda juba 1937. aastal, kuid ei saanud selleks luba (P. Ariste. Mälestusi. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 2008, lk. 335).

⁵¹ Paul Ariste Vadja päevikud, lk. 21

⁵² I. Tälve. Vanem ja noorem Eesti, lk. 184.

⁵³ Säilinud on 6. augustil 1943 *Sicherheitspolizei und SD Einsatzkommando I* poolt Gustav Rängale väljastatud tõend. Selles öeldakse, et Ränk viib Lääne-Ingerimaal läbi rassiteaduslikke, rahvastikupoliitilisi ja rahvusealaseid uuringuid. Talle palutakse võimaldada takistamatu läbipääs ning vajaduse korral abi osutada. Alla on kirjutatud *SS-Obersturmbannführer und Kommandeur* [allkiri loetamatu] (ERM Ak 5.4.8, l. 3. Aruanded, load ja kirjavahetus Vadja ja Liivi ekspeditsiooni asjus, 1943). Samasugune tõend anti ka Aulile (TÜ Raamatukogu, fond 147, säilik 54, l. 59). Tõenäoliselt oli selline kõigil ekspeditsiooniliikmetel.

⁵⁴ G. Ränk. Vadja ja Liivi päevaraamat, lk. 1.

Teada on, et tookord pidid ekspeditsiooniliikmed kandma SS-i mundrit. Aristele oli see sedavõrd vastumeelne, et ta loobus viimasel hetkel retkel osalemast, tuues ettekäändeks neeruhädad, mis teda tõesti aeg-ajalt vaevasid.⁵⁵ Fotode järgi otsustades vintpüsse seekord kaasas polnud, küll aga püstolid.

Ingerimaale ja tagasi sõideti rongiga. Võimaluste piires kasutati ronge ka uurimispiirkonnas ringi liikumiseks. Kogu raudteetranspord allus muidugi sõjaväe kontrollile ja lähtus selle vajadustest. Ühest külast teise sõideti võimaluse korral juhuslike armeeveokitega (sh. hobustega veetavate sõjaväe moonavankritega). Üksikutel juhtudel laenati oma kraami veoks ka tuttava talumehe hobust ja vankrit. Laidi jalgrattaga sõitsid vahel ka teised ekspeditsiooniliikmed (välja arvatud Ariste, kes ei osanud). Jalgratas oli teadlastel kasutada ka 1943. aastal.⁵⁶ Lühemaid, vahel ka pikemaid vahemaid kõmbiti jalgsi.

Sooja söögi või toidumoonaga varustas Eesti teadlasi Saksa armee vastavalt sellele, kus nad parajasti asusid. Puudust ei tuntud, jätkus poolnäljas kohalikelegi jagada, eriti 1942. aastal. Lisa ja vaheldust mõnevõrra üksluisel sõduritoidule saadi Ingerimaa elanikelt, kellega välitööde käigus suheldi. Piima, kartuleid, hapukurke, värskeid köögivilju, marju ja kalu külades siiski leidis. 1943. aasta hilissuveks polnud olukord enam väga hull.⁵⁷ Toitu kas osteti, vahetati konservide ja sigarettide vastu või saadi niisama. Piima tellisid eestlased sageli ette ja lasid enne tarvitamist ära keeta.⁵⁸ Ettevaatusabinõud olid põhjendatud – külades ringlev kõhutõbi puudutas 1942. aastal valusalt ka ekspeditsiooniliikmeid.⁵⁹

„Külas on mõnes peres olnud päris nälg. Näeb veelgi hädaleiba, mida küpsetatakse loomanaeri- ja sõstralehe pulbrist ja küpsetatakse pannil. Tuleb mingi must kook, mis nii värvilt kui kujult jätab lehma sita mulje. Nüüd on juba suur häda möödas, sest uudserukist lõigatakse ja värske kartul on laual.“⁶⁰

Napsivõtmist mainitakse päevikutes paaril-kolmel korral, pidulikumatel puhkudel, saunaskäimist samuti mõnel korral.⁶¹

Julius Mägiste ja Ilmar Linnat teel Suur-Rudja külla. 1943.
Foto: Gustav Ränk. ERM Fk 1049:80

⁵⁵ H. Heinsoo. Paul Ariste ja Ingerimaa, lk. 62.

⁵⁶ G. Ränk. Vadja ja Liivi päevaraamat, lk. 37.

⁵⁷ Samas, lk. 17, 21.

⁵⁸ G. Ränk. Etnograafilised märkmed Vadjamaalt I, 1942. ERM Ak 5.4.5, lk. 274.

⁵⁹ Paul Ariste Vadja päevikud, lk. 27, 30; I. Talve. Matka vatjalaisiin 1942, lk. 52–53; G. Ränk. Etnograafilised märkmed, lk. 274, 276.

⁶⁰ G. Ränk. Etnograafilised märkmed, lk. 271.

⁶¹ Samas, lk. 302; I. Talve. Matka vatjalaisiin 1942, lk. 53, 62, 65.

Sõnnikuvedu kaarikuga Jõgõperä külas. 1943. Foto: Gustav Ränk. ERM Fk 1049:17

Elati reeglina kas otseselt sõjaväe käsutuses olevates korterites või eraruumides, mille külavanem sõjaväevõimude korraldusel ekspeditsiooniliikmete jaoks leidis. Vaid erandjuhtudel otsiti endale ise kuhugi tallu öömaja (näiteks 1942. aastal Jõgõperäs).⁶² Selles, et Eesti teadusmehed magasid põrandal õlgedel, polnud midagi ebatavalist.

Omaette asuvast kolkakülast Itšapäiväst veidi keskemasse Luizinosse saabunud, kirjutas Ränk päevikusse: „Kurvastame, et oleme sattunud metsikusse „pessa“, kuid külavanem juhatab meile üllatavalt puhta ja sooja maja, kus perenaine on karjalane.⁶³ Lahke naine keedab meile õhtuks kartulaid ahjus mis parajasti köeb ja pakub värskelt hapnenud kurke. Meile tuuakse õled põrandale ja varsi suigume.“⁶⁴

Üldiselt liikusid etnograafid külates ja külade vahel omapäi, enamasti paari-kolme kaupa, sageli ka üksi. Kui keegi oli üksi kuhugi kaugemale läinud ja naasmisega hilines, tunti teatavat muret.⁶⁵ Oht oli reaalne, sest kaugemates metsakolgastes tegutsesid Nõukogude partisaanid. 5. septembril 1942 kirjutas Ränk teekonnast Itšapäivä külla: „Mida samm edasi, seda tihedamaks ja pikemaks muutub mets, kuni lõpuks oleme tõelises „tsunglis“. Tahtmatult mõtled: „partisanide paradisi!““⁶⁶ Muret partisanide pärast tunti ka Itšapäiväst naastes.⁶⁷ Eesti teadlasi partisanid siiski ei rünnanud.

Välitööd tehti rinde vahetus tagalas.⁶⁸ 4. septembril 1942 Kattilas viibides sattusid Talve

⁶² G. Ränk. Etnograafilised märkmed, lk. 304. Vadjakeelsed kohanimed pole kunagi olnud ametlikult tunnustatud ja neil puudub fikseeritud õigekirjutus. Artiklis lähtun nende kirjutamisel „Vadja keele sõnaraamatust“ (toim. S. Grünberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2013, lk. 95). Külanimede venekeelsed vasted leiab samast. Tsitaatides jätan vadja kohanimede kirjutusviisi muutmata.

⁶³ Tõenäoliselt isur. Ka Ariste nimetas 1942. aasta päevikus isureid sageli karjalasteks (vt. P. Ariste Vadja päevikud, lk. 31).

⁶⁴ G. Ränk. Etnograafilised märkmed, lk. 298–299.

⁶⁵ G. Ränk. Etnograafilised märkmed, lk. 301; G. Ränk. Vadja ja Liivi päevaraamat, lk. 27; I. Talve. Matka vatjalaisiin 1942, lk. 62.

⁶⁶ G. Ränk. Etnograafilised märkmed, lk. 291.

⁶⁷ I. Talve. Vanem ja noorem Eesti, lk. 188.

⁶⁸ Lisaks Leningradile suutsid Nõukogude väed kogu blokaadi vältel hoida enda käes Oranienbaumi platsdarmi, mis jäi eestlaste välitööpiirkonnast vaid kümme kilomeetri kaugusele.

ja Ariste madalalt üle asula lennanud Nõukogude lennukite kuulipildujatule alla. Pihta nad õnneks ei saanud.⁶⁹ Päev hiljem kirjutas Talve Itšpäiväs murelikult päevikusse: „Homme hakkame peale tööga. Kui ainult Vene lennukid ei segaks. Eile olevat neid olnud tervelt 14 tükki küla kohal. Kattila pooltustus tänä õhutõrje tulistamist.“⁷⁰

Akadeemiline huvi

Tollase Eesti etnograafia esmaseks uurimisobjektiks oli traditsiooniline eesti talurahvakultuur, mis oli ühiskonna moderniseerumise tõttu kadumas. Eesti etnograafid huvitusid ka teiste soome-ugri rahvaste vanast rahvakultuurist. Hõimuaade oli 1920.–1930. aastate Eesti etnograafide jaoks oluline ning sellest lähtusid ka nende sõjaaegsed Vadja-retked. Ingerimaale mindi uurima üht lähedast „sugurahvast“, kelle juurde polnud kaua pääsetud, sest Eesti Vabariik ja Nõukogude Liit suhtusid teineteisesse pigem vaenulikult, eriti 1930. aastail. Eesti etnograafidele oli teada, et lisaks üldisele moderniseerumisele on vadja rahvakultuuri murendanud ka paar aastakümnet kommunistlikku režiimi. Aga mil määral? Vadja ekspeditsioonide puhul oli niisiis tegemist ühelt poolt inventuuri, teiselt poolt aga klassikalise pääste-etnograafiaga. Vadjalasi oli vähe järele jäänud ja polnud teada, mis neist edasi saab. Neid tuli nende põlisel asualal uurida, enne kui on hilja. Vadjamaalgi huvitas Eesti etnograafe eeskätt vana, traditsiooniline talurahvakultuur, sh. võib-olla eestlaste etnogeneesi kontekstis,⁷¹ ehkki välitööpäevikud ja osaliste tollased kirjutised sellele otseselt ei viita.

Etnograaf oli justkui detektiiv, kes veel säilinud minevikulidudest üritas kokku seada pilti kunagi eksisteerinud, kuid nüüdseks lagunenud ja kiiresti kaduvast traditsioonilisest rahvakultuurist (ning teha sellest järeldusi rahvaste päritolu kohta). Tundub, et hoolimata kõigest teadaolevast lootsid Eesti etnograafid mõnest kõrvalisest Ingerimaa külast siiski veel eest leida mingit seesmiselt terviklikku ajamulli, akent vadja (ja läänemeresoome) minevikku, millest nad nii väga huvitatud olid.

Ekspeditsiooni algupäevil Matist naasnud Laid oli „selget vaimustust täis – Mati ja Korvettula olevat selged vabaõhu muuseumid. Mati eriti, küla täiesti terve ja puht vadjalik.“⁷² Sellest sai innustust ka Talve, ehkki endal jalad juba käimisest rakkus. „Kattila kõrgelt seljakult avaneb sinetav vaade Vadjamaa metsadele – uus ühissooe maailm, millega tutvumine on selge õnn.“⁷³

Talve oli äsja kiiruga magistrikraadi kaitsnud ja sellest veel üsna kurnatud. Oma toimekonnapäeval Kattilas tulevastele töödele mõeldes kirjutas ta siiski välitööpäevikusse, et vadja materjal tuleb kohe pärast koju naasmist vormida esialgseks käsikirjaks. „Ja siin Vadjamaal olles olen hakanud tundma jälle uut energia tõusu uurimistöode ja kirjutuse kallale asumiseks. [– – –] Tööle ja tööle kutsub praegu igal viisil Vadja ja siit kogut materjal annab uut indu. Vadja reisi tähtsust oskan ehk tõsisemalt hinnata alles hiljem, pean aga praegugi juba ütleva, et see on väga suur. Äsja ülikooli lõpetanule on see ikkagi matk ühe teise läänemeresoome rahva juurde – ja sellisele huvitavale ja keeruliste probleemide maale, nagu seda on Vadja ja Ingerimaa.“⁷⁴

⁶⁹ I. Talve. Matka vatjalaisiin 1942, lk. 59; I. Talve. Vanem ja noorem Eesti, lk. 187; Paul Ariste Vadja päevikud, lk. 41.

⁷⁰ I. Talve. Päevik, lk. 93.

⁷¹ Eesti Omavalitsuse Rahvakasvatuse Peatalituse IV osakond, mis loodi rahvateaduste (sh. etnograafia) kureerimiseks, keskendus aastatel 1942–1943 „Eestlaste algkodu ja algupära“ küsimustele. Seejuures peeti meeles ka Peipsi-tagust. (RA, ERA.R-81.2.239, l. 3. Rahvakasvatuse IV osakonna tegevuse ülevaade; RA, EAA.2100.15.58, l. 10, 16–17. Kirjavahetus kirjastuse, raamatukaupluse ja teistega; vt. ka E. Russow. Eesti arheoloogia ideoloogiate ristteel, lk. 69; K. Kalling, E. Tammiksaar. Adaptation and Survival, lk. 47.)

⁷² I. Talve. Päevik, lk. 61–62.

⁷³ Samas, lk. 62.

⁷⁴ Samas, lk. 76–77.

Etnograafid olid huvitatud eeskätt vanadest, paganlikest ja spetsiifiliselt vadjalikest kultuurinähtustest. Sellest lähtudes valiti ka uurimispaiku ja informante. Pettumus vaheldus lootusega. 20. augustil 1942 kirjutas end Kattilas sisse seadnud Ränk päevikusse. „Peale lõunapüü teeme esimest tutvust etnograafilise ümbrusega. Läheme Talve ja Aristega lõunapöole Pummala ja Lempola (Raanola) külladesse tutvumisreisile. [– –] Selgub, et etnograafilist ainet on säilinud veel igal pool. Tärvis asuda vaid tööle.“⁷⁵

Paar päeva hiljem arutas professor niimoodi: „Ja mis on selle rahva kultuur? Muud midagi kui puhtveneline. See on esialgne mulje. Vadjalaste „väline“, „esemeline“ kultuur ei erine millegagi ümbritsevast vene omast. Loodan siiski leida mõningaid omapärasusi. Nii panin juba eile tähele, et siin on kasutusel veel vana, ürgne sääsevarjend *uutimō* (soome *uudin*, eesti *uude*). Sama talu kojast, kus oli suudmega säng, leidis vana pruudiveime tünne (*sōba ušat*). Kuid need on ka esemed, mis ainult nime poolest erinevad naaberrahvaste juures esinevatest. Et siin palju ürgset leidub ja veelgi leiame on kindel. Vanu paganlike mälestisi kohatakse igal sammul. Nii panin Morozovite pööningul, sarikate vahel tähele kuivanud kadakaoksi. Need on sinna torgatud pikse vastu. Pererahvas mäletab veel aegu, kui rukkivihk toodi tuppa „jumala“ alla (nurka)⁷⁶ ja kui peeti hobustepüha (2. sept.). Morozovi perenaine pani eilegi minu palvel vihu jumala alla ja hobusepüha lubati meile lavastada vastaval päeval.“⁷⁷

1943. aastal sõitis ekspeditsioonijuht Ränk rattaga Pihlaalasse, „et vaadata, kas seal oleks keeleteadlasel ja etnograafil midagi võtta. Minu pettumus on täielik: küla ise on tüübiline lagunev kolhoosiküla ja vadja keel on seal peaaegu samahästi kui surnud.“⁷⁸ Savvokkala küla kohta kirjutas Ränk: „Küla on harukordselt kena, kuigi vanade stiilsete ehitiste kõrvale on siginenud uusi kastmaju.“⁷⁹

Vana kadumises peeti suurteks süüdlasteks bolševikke. Velikino ja Valgovitsaga tutvumise järel kirjutas Ränk: „Etnograafiliselt pakuvad mõlemad külad üsna vähe. Bolševistlik aeg on siinkandi vanad külakultuuri mälestised hävitanud. Ainuke mida igal pool näed, on *sōbaušatti* oma rõngakujuliste põletuskirjadega.“⁸⁰

24. augustil 1943 leidis Ränk, et „Undova on üks ilusamaid ja terviklikumaid vadja küli. Keeleoskus on külas küll juba puudulik – ei ole vast nii häid oskajaid nagu Matis ja Kõrvõtulas – kuid küla inimeste jutust selgub, et mõningaid venelasi on põliselanike sekka sattunud ainult väljast toodud abielunaste näol. Etnograafiliselt küla ju mingit uudist ei paku – kuid selle eest on kogu küla üldilme kuidagi „etnograafilisem“ kui seda mujal oli juhust tähele panna.“⁸¹ Ränga sõnul on Undova küla veel „organism“. Selle tõenduseks kirjeldab ta lühidalt kohaliku külakarjuse ja tema abilise tegevust, mida tal endal oli võimalus jälgida.⁸²

Vana vadja rahvakultuur ehk vadja etnoloogia huvitas ka Aristet.⁸³ 9. septembril 1942 kirjutas ta päevikusse: „Mul oli aina usku, et pääsen korra Vatja. Ja nüüd usun, et pääsen siia tagasi oma kirjapanekuid jätkama. Vadja innustab. Ja peaasi on, et peab kiirustama. Järgmised uurijad võivad siit leida küll vadja keele kõnelejaid, kuid kiiresti kaovad need, kes tunnevad vana maailma. Kolhoosid ja sovjetid on mõjunud laastavalt kõigele vanale. Vadjalaste surm on silmi ees.“⁸⁴

⁷⁵ G. Ränk. Etnograafilised märkmed, lk. 261–262.

⁷⁶ Mõeldud on ikooninurka.

⁷⁷ G. Ränk. Etnograafilised märkmed, lk. 268–270.

⁷⁸ G. Ränk. Vadja ja Liivi päevaraamat, lk. 38.

⁷⁹ Samas, lk. 277.

⁸⁰ G. Ränk. Vadja ja Liivi päevaraamat, lk. 48.

⁸¹ Samas, lk. 52–53.

⁸² Samas, lk. 53–55.

⁸³ Oma Vadja-retkede materjalid koondas Ariste käsikirjade kogusse, millele pani pealkirjaks „Vadja etnoloogia“. See on hoiul Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis.

⁸⁴ Paul Ariste Vadja päevikud, lk. 45.

Välitööpraktika

1942. aastal olid uurimisteemad etnograafide vahel laias laastus ära jagatud. Laid tegeles eeskätt arheoloogia, riietuse, karjanduse ja naiste töödega. Ränk kogus materjali maaviljeluse, kalapüügi ja ehitiste kohta. Talve ainevallaks oli ühiskondlik rahvakultuur, meeste käsitööd, tehnika ja liiklusvahendid.⁸⁵ Kohapeal ei peetud sellest jaotusest siiski rangelt kinni. Aristet paelusid kombestik ja rahvausund. Lisaks kogus ta võimaluse korral muinasjutte ning talletas selle kõigea seoses muidugi ka keelt.⁸⁶ 1943. aastal oli Ränk ekspeditsiooni ainus etnograaf ja pidi katma kõiki teemasid, keskendudes siiski peamiselt põllutöödele (sh. viljakoristus), ehitistele, puutööle ning transpordivahenditele.

Kuidas välitöödel keeleliselt toime tuldi? Vadja keelt oskasid Ariste ja Mägiste, mingil määral vist ka Oinas. Vene keelt oskasid kõik peale Talve ja Linnati. Talve oskas see-eest soome keelt.⁸⁷ Viimast valdasid muidugi ka Ariste ja Mägiste, arvatavasti Oinaski, võib-olla veel keegi. Mingit eesti-soome-vadja segakeelt olid nad kõik võimelised purssima ja sellega saadi hakkama, sest soome ja eesti keele oskus oli vadjalaste (eriti meeste) seas küllaltki levinud.

Etnograafi peamiseks töömeetodiks oli küsitlemine. Kuna huvituti vanast, siis olid eelistatud informantideks⁸⁸ vanemad inimesed, kes minevikku selgelt mäletasid ja sellest jutustada oskasid. Märkmed kirjutati üldiselt hariliku pliiatsiga kaustikusse informantide kaupa.

1942. aastal kiitis Ränk üht vana naist. „On täitsa kõver rauk see Afdotja, kuid vaim on siiski värske. Tema teab vähe, kuid mida teab, see on selge ja monumentaalne. Ses vanas inimeses leian esmakordselt oma vadjareisil hõimu hinge. Teab, et eesti keel on sugulaskeel ja et tema rahvas on kadumisteel sellega, et ta on unustanud oma keele ning usu jumalasse.“⁸⁹

20. augustil 1943 Kattila Peen-Ötsas kohatud naise kohta kirjutab Ränk: „On tõesti haruldaselt arukas naine. Olen ise teda vahetevahel kasutanud jutustajana, kuid etnograafide tunduvad ta teated liiga noored.“⁹⁰ Samas oli ta rahul ühe üle 80-aastase memmiga: „Mulle andis ta endisele lisaks mitmeid väärtuslikke andmeid. Nähtavasti olin aga selle vana inimese nõnda ära väsitanud, et ta Mägistele enam palju ei suutnud rääkida. Eriti suureks uudiseks oli mulle kirjeldus, kuidas vanasti metsast on toodud pakk-mesipuid.“⁹¹

Eesti etnograafid olid üldiselt viisakad. Otsesest survet informantidele ei avaldatud, kuid seljas olnud munder ja kaasas olnud relvad võisid olukorda arvestades mõjuda kaudse surve-avaldukena. Inimestega vesteldi siis, kui neil selleks aega jätkus. „Täna küsitlesin vana Timofei Morozovit kalastuse alal. Siis sõitsin Kõrvetulasse, kus mul oli aga sama vähe õnne kui eelminegi kord: inimesed kõik rehel! Lõpuks õnnestus mul siis jutelda Ivan Markovitsch Moiseeviga, kes rääkis mulle rehepeksust ja linaharimisest.“⁹²

Sarnane oli olukord ka järgmisel aastal. „Kõrvetulas õnnestus mul pisut aega jutelda Ivan Moisejeviga ja Anna Isajevaga. Muidu on rahval kibe rukkilõikus, mille tõttu aega üsna vähe jääb meie jaoks.“⁹³

⁸⁵ G. Ränk. *Vatjalaiset. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 267*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1960, lk. 6; I. Talve. *Vatjalaista kansankulttuuria. Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia 179*. Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura, 1981, lk. 7; E.-H. Västriik. Saatesõna. – Paul Ariste Vadja päevikud 1942–1980, lk. 8. *Detailed küsimustikud, millest Talve tõenäoliselt Vadjamaal lähtus, on tallel ERM-is (ERM Ak 36.6.5, l. 50–69. Ilmar Talve kiri Õpetatud Eesti Seltsile ja märkmed rahvateaduslike küsimuskavade kohta.)*

⁸⁶ Paul Ariste Vadja päevikud, lk. 27, 30, 32, 35, 37.

⁸⁷ I. Talve. *Matka vatjalaisiin 1942*, lk. 46; I. Talve. *Vanem ja noorem Eesti*, lk. 183.

⁸⁸ Ränk nimetab neid sageli „objektideks“ – vt. näiteks G. Ränk. *Etnograafilised märkmed*, lk. 281, 284.

⁸⁹ G. Ränk. *Etnograafilised märkmed*, lk. 288–289.

⁹⁰ G. Ränk. *Vadja ja Liivi päevaraamat*, lk. 32–33.

⁹¹ Samas, lk. 34–35.

⁹² G. Ränk. *Etnograafilised märkmed*, lk. 283–284.

⁹³ G. Ränk. *Vadja ja Liivi päevaraamat*, lk. 20.

Antropoloog Juhan Aul mäletas oma välitööd veidi teistes toonides, aga see tulenes ilmselt tema töö omapärast – mõõteriistade komplektiga talust tallu käimine oluaks ebaefektiivne ja tülikas. „Koha peal koostati vallavalitsuses külade kaupa mõõdetavate nimestik ja mõõdetavad käsutati teatud päevadel ja kellaaegadel kuhugi kokku, kus toimuski mõõtmine. Keelelisi raskusi ei tekkinud, sest kõik kohalikud oskasid vene keelt. Vadjalastel ja isurlastel oli koduseks ja omavaheliseks keeleks muidugi nende emakeel. Enamasti oli minuga kaasas ka kas Ränk või Oinas, kes ka kohalikke keeli tundsid ja omapoolseid uurimusi (lingvistilisi ja etnograafilisi) teostasid. Rahvas oli sõbralik. Oli parajasti viljakoristuse aeg. Sakslasi oli koha peal väga vähe.“⁹⁴

Kuidas siis informante koostööle meelitada? 1942. aasta hilissuvel oli Ingerimaal leivast ja muust toidukraamist veel päris suur puudus. Leiva jagamine avas ukse.⁹⁵ Inimestega kontaktid leidsid hõlbusas ka sigarettide kinkimine. Laid ja Ariste polnud suitsumehed, kuid võtsid oma ettenähtud sigaretinormi alati välja.⁹⁶

Etnograafe huvitasid muidugi ka vanad esemed – asitõendid. 1942. aastal kogus ERM-ile etnograafilisi esemeid Laid. Teda abistas Talve, kes oli ju samuti ERM-i töötaja. Oma päevikus nimetas ta nende väikest esemekogu korduvalt „vadja muuseumiks“.⁹⁷ Kattila komandant kapten Siczora suhtus etnograafide kogutud kraami, mis ajutiselt tema hoole alla jäeti, heasoovliku arusaamisega ning leidis, et need on „sehr wertvolle Altertümer“ – väga väärtuslikud muinsusesemed.⁹⁸ Asjad saadi inimestelt reeglina kingiks või anti niisama ära. Pärast ekspeditsiooni muuseumile üle antud 57 esemest osteti vaid 14. Enamasti oli tegemist rõivastuse elementidega. Maksti markades.⁹⁹

1943. aastal esemeid ei kogutud, aga huvi tunti nende vastu muidugi jätkuvalt. 13. augustil kirjutas Ränk Lauga jõe suudmealal päevikusse: „Küsitluste varal saan siit piirkonnast vähe lisa. Selle eest õnnestub aga leida mõni hea esemete pesa, nii et Linnatil ja minu kaamerale jätkub parajat nokitsemistööd. Peale Jõepära tegin veel vaatlusi Liivkülas, eriti aga Üla-Luuzitsas, kus satun ühe vanamehe, Sergejevi nimelise vadjalase vara hoiukohtadele. Tähtendatud talust saan ometi ükskord karuäkke. Samast lasen veel joonistada vana võikirna, mida kasutatakse praegu linaseemne tunnina, edasi tooseraua, tuulilehvikü jm. Jõepärast leidsin omakohast harulduse – puust käsikivid, millel mees parajasti jahvatas. Samasugused käsikivid leidsin hiljemini Katlastki.“¹⁰⁰

Mida kaasa viia ei saanud, seda mõõdeti, joonistati, pildistati. 1942. aastal olid fotoaparaadid ühes nii Laidil, Rängal, Talvel kui ka Aristel (ehkki viimane ei osanud pildistada). Laidil oli õnnestunud Tallinnas välja kaubelda suur rull sõjaajal defitsiitset fotofilmi.¹⁰¹ Sellest niisiis puudust ei tuntud. Töövõtetest tehti pikki, kuni paarikümnest fotost koosnevaid seeriaid, mis järjest vaadatuna peaaegu asendavad filmi. Kõige rohkem pildistas Laid, talle järgnes Ränk.

⁹⁴ J. Aul. Tartu Ülikooli Raamatukogu, fond 147, säilik 18, l. 95. Ränga ekspeditsiooniaruande järgi mõõtis Aul kokku 353 inimest vanuses 20–45 aastat ja 100 inimest vanuses 15–19 aastat. Täisealistest olid 79 mehed ja 274 naised. „Rahvuselt oli neist 169 vadjalast, 76 isurlast ja 108 „venelast““. [Jutumärgid venelaste ümber tähendavad ilmselt seda, et paljusid neist pidas Ränk venestunud vadjalasteks ja isuriteks.] „Igast isikust on võetud 26 mõõtu, kusjuures peamist rõhku on pandud andmetele mis inimest rassiliselt iseloomustavad.“ Mõõdetuist on tehtud 94 ülevõtet. (ERM Ak 5.4.8, l. 5) Auli enda andmeil mõõtis ta 330 isikut vanuses 19–45 aastat (77 meest ja 253 naist), sh. 142 vadjalast, 87 isurit ja 101 venelast (J. Aul'. Antropoloogiliseksieksedovaniija vodi i izortsev na zapade leningradskoj oblasti. – Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 155. Antropoloogia-alaseid töid I. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1964, lk. 120). Täiskasvanud meeste alaesindatus tulenes ilmselt sõjaaja oludest.

⁹⁵ Paul Ariste Vadja päevikud, lk. 27.

⁹⁶ I. Talve. Vanem ja noorem Eesti, lk. 187.

⁹⁷ I. Talve. Päevik, lk. 86, 89.

⁹⁸ Paul Ariste Vadja päevikud, lk. 41; vt. ka I. Talve. Päevik, lk. 63.

⁹⁹ ERM, vastuvõtuakt nr. 108.

¹⁰⁰ G. Ränk. Vadja ja Liivi päevaraamat, lk. 28–29.

¹⁰¹ I. Talve. Kevad Eestis, lk. 265; I. Talve. Vanem ja noorem Eesti, lk. 185–186.

Noor Talve oli selles suhtes kõige tagasihoidlikum. Film tuli hommikul pimikus kaamerasse panna. Päeval välitööl olles seda vahetada ei saanud.¹⁰² Niisiis polnud võimalik päris piiramatu plöksida, tuli veidi planeerida. 1943. aastal pildistas ainsa etnograafina Ränk. Aul (või tema sekretär) fotografeerisid mõõdetavaid inimesi.¹⁰³

Joonistamine võttis rohkem aega, kuid tulemus oli sageli informatiivsem ja täpsem kui foto puhul. Kunstnik Linnat oli kaasas mõlemal korral. Üldiselt töötas ta oma õemehe Ränga käe all – professor näitas kätte, mida joonistada. Talu- ja hooneplaanide tegemisel vajalikke mõõtmisi tehti kahekesi, aga enamasti tuli Linnatil paberile jäädvustada vanu etnograafilisi esemeid. „L[innatile] leidsin Ivanovi pööningult mitmesugust inventari joonistamiseks,“ märkis Ränk päevikusse.¹⁰⁴ 1942. aastal andsid kunstnikule vahel tööülesandeid ka Laid ja Talve.

Etnilised protsessid

Asjad, millele nii Ränk, Talve kui Ariste oma päevikutes palju tähelepanu pöörasid, ehkki see ei olnud otseselt nende uurimisteema, olid Ingerimaal toimuvad etnilised protsessid (sh. keelesituatsioon, etniline identiteet). Hõimuaatest inspireeritud eesti rahvateadlastele ei meeldinud vadjalaste kultuuriline ja keeleline ümberrahvustumine sugugi. Ometi oli vadjalaste väljasuremise perspektiiv üsna ilmne. Eesti uurijad jälgisid toimuvat ja arutasid põhjuste üle. Üldiselt leiti, et peasüüdlane on bolševike rahvuspoliitika.

23. augustil 1942 kirjutas Ränk Mati küla kohta: „Küla peab olema endine puhtvadja küla ja kõige uuemate loendustegi andmetel peab külas asuma palju vadjalasi, kuid venestus on teinud siin, nagu mujalgi Ingeris, oma laastavat tööd. Vanemad inimesed oskavad veel oma keelt (nimetavad „po tšudeiski“¹⁰⁵), kuigi igapäevaseks kõnekeeleks näib olevat vene, kuid noorem rahvas, nõukogude ajal üleskasvanud, ei tea vadja keelest enam sõnagi. Lapsed on eranditult umbkeelsed venelased. Meie peremes, noor Nikolai Morozov (33 a. v.) räägib kangelt oma emakeelt. Tal on ka puhtvene naine. Tema isa Timofei Morozov (66 a. v.), kes elab sama maja teises pooles ja on omaaegne metsapraakel, räägib hästi vadja keelt, samuti Nikolai ema Serafima Ivanovna (66 a. v.). [– – –] Teine, päris teadlik vadjalane külas, on Peter Baranov. Arukas mees, kes meie tulekust näib lõbu tundvat. Ka tema naine (47 a.) tunneb ennast meeleldi vadjalasena. Muidu kuuled külas tavalist väljendust: olen venelane, ainult minu keel on teistmoodi kui vene. Mõned nooremad inimesed näivad tundvat isegi häbi oma vadja päritolu pärast. [– – –] Liikudes ses venestamise lõppstaadiumis olevas vadja külas, ei saa lahti muljest, et mõnekümne aasta pärast on üks hõimurahvas ainult veel mälestuses olemas. Paratamatult tuleb see praegu juba vaevalt rahva nime kandev killuke sugurahvaste hulgast kustutada. Siis kantakse see lõplikult „väljasurnud“ rahvaste nimestikku, nagu seda on juba ammu kuulsusrikkad Merja ja Muroma rahvad. [– – –] Et vadja rahvas nii kiiresti oma lõpule vastu astub, selles on süüdi bolševistlik koolipoliitika viimase veerandsaja aasta jooksul. Vadja keelt on bolševistlikes koolides õpetatud ainult aastat paar; siis on vene keel saanud ainuvalitseva asendi. Seal on siis see kuulus rahvaste keele ja kommete austamine bolševistlikus süsteemis. „Vormilt rahvuslik ja sisult sotsialistlik“ rahvakultuur on siin kandnud oma vilja. Ära nähes, et ainult vene keelega edasi pääseb, on rahvas kahtlemata ise oma surmaotsust täita aidanud ja kahtlemata ka venekeelset kooli „nõudnud“.“¹⁰⁶

5. septembril 1942 kirjutas Ränk Itšapäivä kohta: „Tutvumisel selgub, et küla on olnud

¹⁰² I. Talve. Matka vatjalaisiin 1942, lk. 52.

¹⁰³ ERM Ak 5.4.8, l. 5

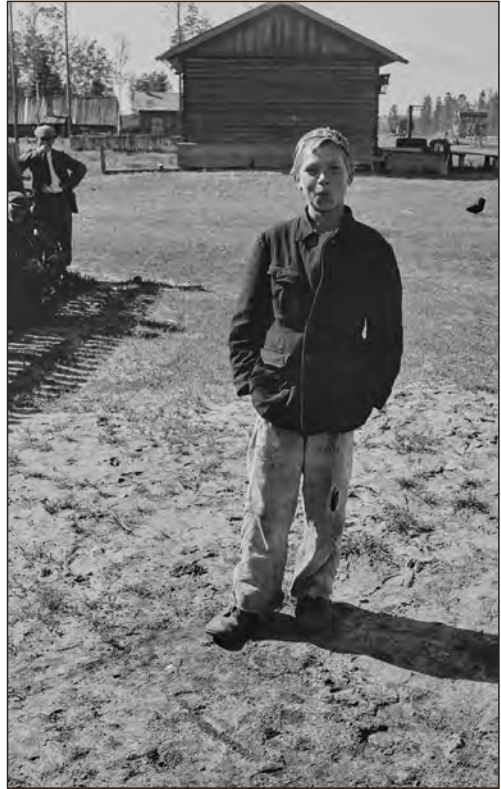
¹⁰⁴ G. Ränk. Vadja ja Liivi päevaraamat, lk. 20.

¹⁰⁵ Tšuu di keeleks. Venelased kutsusid vadjalasi (mõnikord ka teisi läänemeresoomlasi) vahel tšuu di eks.

¹⁰⁶ G. Ränk. Etnograafilised märkmed, lk. 263–268.

A. I. Harkova oma põlenud krundil Suur-Rudjas. 1942.
Foto: Eerik Laid. ERM Fk 1009:357

Nõukogudeaegne vadja poisitüüp Ust-Luuga jaamas.
1943. Foto: Gustav Ränk. ERM Fk 1049:75

üsna puhas vadja küla, isuri sugemetega. Praegu aga venestumas. Esimese mulje järgi aga on inimesed vähem vene olemusega kui Matis. Ei tea kas olen ses asjas subjektiivne!¹⁰⁷

Alles Lauga jõe suudmealal oli Rängal viimaks põhjust rõõmustada: „Jõepära ja selle naaberkülad Liiva ja Luusitsa on palju soome-eeesti pärasemad kui muud vadja külad: isegi lapsed räägivad emakeelt. Imelikul kombel on just siin, vadja lääneservas püsinud kirstudes ka rahvariideid. Laiul on igatahes saak hea.“¹⁰⁸

Aasta hiljem naastes olid Ränga emotsioonid sarnased: „Tored[ad] on need Lauga suudme külad; igal pool kuuled kodust keelemurrakut. Rahvas ajab oma keeles kõiki igapäevasi asju ja mõned nagu ei oskagi vene keelt. Kahju ainult, et venekeelne kool siin oma ümberrahvastamise tööd edasi teeb.“¹⁰⁹

Seevastu 20. augustil 1943 Pihlaalas kogetu oli Ränga jaoks sedavõrd negatiivne, et ajendas pikema pessimistliku arutelu etnilistest protsessidest. Professorile juhutatud vadja vanamehe Timofei Timofejevi vadja keele oskus oli kehvem kui Rängal endal. „Ei hakanudki temaga pikemalt rääkima, sest tema andmed olid väga ebakindlad. Objekt ise on aga huvitavaks näiteks, kuidas üks rahvas oma keelega koos sureb. Siin külas esindab see vanamees vadja keele surmatundi ja hiljemini paarikümne aasta pärast võime sama pilti näha Katlas ja Keskvadja külates – Matis, Kõrvõtulas.“¹¹⁰ Ränk küsib, miks surevad mõned rahvad ja

¹⁰⁷ Samas, lk. 293–294.

¹⁰⁸ Samas, lk. 308.

¹⁰⁹ G. Ränk. Vadja ja Liivi päevaraamat, lk. 29–30.

¹¹⁰ Samas, lk. 39.

teised osutuvad elujõuliseks? „Küllap meie sugurahvaste juures on küll tegu vähese aktiivsusega, liiga lahja temperamendiga, võrreldes naabrite, slaavlastega. Suurem sigivus ja üldse elu rõkkav ülekaal on slaavlaste aidanud teiste üle; oma töö samas suunas on teinud kirik ja nii seisame fakti ees, et slaavlus lämmatab nagu lopsakas nõgesepöösas kõik muud taimed.“¹¹¹ Ränga arvates on see kõigi Ida-Euroopa väikerahvaste, sh. eestlaste „jooksva elu päevaprobleem“.¹¹² Venelased, slaavlaste, bolševikud ning asiaatidest barbarid sulavad tal kõik kokku üheks vaenlasekujuks. „Oleneb kõik käimasolevast sõjast, kas võidab lõplikult Ida või Lääs. Kui juhtub esimene, järgneme meie, teised vanad Läänemererahvad kiiresti vadjalastele oma saatuse poolest. Siis ei ole meie keelel aega nii rahulikult surra nagu vadja omal, vaid selle elu lõigatakse läbi nagu terava vikatiga. Tähaks siiski uskuda, et maailm 20. sajandi keskpaigas enam ei tohiks elada üle uut asiaatide lainet, et uppuda verre ja mädaneda kultuuriliselt. Tähaks uskuda, et rahvaste üle valitseb siiski mingi kõrgem Geenius, kes kord ka Ida barbaarsusele piirid paneb.“¹¹³

Rängal oli Ingerimaal kaasas saksa päritolu Vene statistiku Peter von Köppeni „Peterburi kubermangu etnograafiline kaart“ aastast 1849. Tolle ajaga võrreldes oli vadjalaste ja teiste kohalike läänemeresoomlaste asustus muidugi drastiliselt kahanenud. „Valgovitsas ei oska keegi peale vene keele mingit muud keelt. Kõik tõendavad, et siin on elanud juba isa-isadest saadik venelased. Ometi näitab mu kaart, et Köppeni ajal siin on olnud vadjalasi. [– – –] Imestust äratab ka asiolu, et siinsed „venelased“ nimetavad mõningaid asju puhtvadja-päraste (resp. isuripäraste) nimedega. Siia kuuluvad *radka* „kark, kaarik“, *vankur* „vanker“, *kalika* „kaalikas“ jne. Ei taha uskuda, et põlisvenelased oleks need sõnad laenanud. Ennemini võib neis näha viimaseid jäänuseid kohalikust mittevene keelest.“¹¹⁴ Lisaargumente oma arutluskäigu toetuseks leidis Ränk omamoodi rahva-antropoloogiast. „Inimtüüp isegi ei ole veneline vaid selgelt vadja- (isuri-) pärane. Venelasel on alati näos mingi õline-vänge ilme, mis tema rahvuse reedab. Siin seda ei näe.“¹¹⁵

Talve suhtumises vadjalaste noorema põlvkonna venestumisse segunesid võõristus ja uurijahuvi. Ta jälgis Itšäpäivä „stalinliku nooruse“ õhtust kogunemist. Plögistati balalaikat, aeti juttu, kuulati grammofonilt (padifonilt) nõukogude vene laule. „Eht pilt, millele pole vaja kommentaare. Vene, vene. Psühholoogiliseks mõistatuseks jääb küll suurelt osalt selle uue nooruse kujunemine, areng ja mõtteilma degenerereerumine „nõukogude inimese“ tase-mele, – just sellele, kes pole ise seda kujunemisprotsessi kaasa teinud ja ainult eemalseisjana nüüd peab tutvuma selle süsteemi poolt valmistatud produktidega – nõukogude noorusega. Selle nooruse psühholoogiline areng, ta eetika ja esteetika vääriks küll lääne-eurooplasele tutvustamist eriteose kaudu.“¹¹⁶

Vadja keele kadumist täheldas muidugi Aristegi. Lisaks kirjutas ta oma välitööpäevikus korduvalt sellest, et Ingerimaal varjutab usuline enesemääratlus sageli etnilise identiteedi. „Venelaseks peavad end paljud vadjakeelseski ja seda muidugi usu järgi.“¹¹⁷ „Siin on usk rahvuse määraja. Olgu keel mistahes, kes on pravoslavnõi,¹¹⁸ see on venelane. Soomlaseks nimetatakse igasugust luterlast. Ühes kohas öeldi, et eestlased ja sakslased on soome usku.“¹¹⁹

¹¹¹ Samas, lk. 41.

¹¹² Samas, lk. 42.

¹¹³ Samas, lk. 43–44.

¹¹⁴ G. Ränk. Vadja ja Liivi päevaraamat, lk. 49–49b.

¹¹⁵ Samas, lk. 49b.

¹¹⁶ I. Talve. Päevik, lk. 95–96.

¹¹⁷ Paul Ariste Vadja päevikud, lk. 27.

¹¹⁸ ‘õigeusklik’ – vene k.

¹¹⁹ Paul Ariste Vadja päevikud, lk. 31.

Suhted ja suhtumised: vene bolševikud ja saksa natsionaalsotsialistid

11. septembril 1942 kirjutas Ariste lõppevatest välitöödest esialgseid kokkuvõtteid tehes päevikusse: „Siit tagasi vaadates hakkab selguma, kuivõrd erakorralised olid meie retke tööaeg ning -tingimused. Olime rinde otseses tagalas, kus kummitlesid partisanid ja spioonid. Rahvas oli kolhoosides ja sõjas kannatanud harukordselt palju. Kui vaadata Eesti seisukohalt, siis nälgitakse siin. Süüakse leiba, kus paljudel on jahu üksnes leiva voolimiseks. Oleks kartulitki kõigil küllaldaselt. Sellest raskest seisukorrast hoolimata oli rahvas meie vastu lahke ning kõigiti abivalmis ilma igasuguste majanduslikkude pretensioonideta. Väikegi tähelepanu meie poolt võeti vastu tänuga. Nagu soome-ugrilane üldse, on vadjalanegi väga tagasihoidlik. Venelased samas külas on pealetungivad ja kerjavad igat asja.“¹²⁰

Nõukogude režiimi, kolhoosikorra ja selle mõju suhtes vadjalastele ja teistele Ingerimaa läänemeresoomlastele olid ilmselt kriitilised kõik ekspeditsioonidel osalenud eestlased. Eesti teadusmeeste suhtumine Natsi-Saksamaasse ja selle rolli Ingerimaal polnud nii ühene.

Talve sellest oma päevikus ei kirjutanud, kuid näitas oma meelsust Saksa okupatsiooni suhtes hiljem tegudega. Ta oli küll valmis bolševike vastu võitlema, ent mitte Saksa mundris. Kevadel 1943, kui Talvet ähvardas mobiliseerimine Saksa armeesse, pages ta Soome ja astus Soome sõjaväkke.¹²¹

Ariste suhtus natsidesse võõristusega. Pärast ekspeditsiooni Tallinnas oma sõdurivarustust tagasi andes ohkas ta kergendatult. „Oli lõpetatud mardisandimäng sõdurieluga ning pealegi politsei firmas. See politseivärk painas mind ainsa raskusena huvitaval ning õpetlikul retkel.“¹²² Järgmisel aastal, nagu öeldud, loobus ta viimasel hetkel uue Vadja-retkega liitumast, sest kuulis, et sel korral tuleb selga ajada SS-i munder.

Laid sai sakslastega pealtnäha hästi läbi, kuid osales samas rahvuslikus vastupanuliikumises ja pidi augustis 1943 Soome pagema, et arreteerimisest pääseda.

Ränk oli kolleegidest Saksa-sõbralikum. See johtus eeskätt tema vaenulikkusest „bolševistliku Ida“ vastu, mis omakorda pärines ilmselt isiklikest kogemustest enamlikus Kuressaare vanglas, kus ta 1941. aasta septembris napilt mahalaskmisest pääses.¹²³ Samas aimub tema sõnavarast ja hoiakutest ka Natsi-Saksa propaganda mõju. Ränk nägi Saksa armees Euroopa (Lääne) tsivilisatsiooni ainsat reaalselt kaitsjat bolševistliku Ida vastu ja lootis Saksa relvade võitu, sest vastasel korral oli bolševike tagasitulek vältimatu.

Ka Ränga suhtumine Saksa võimude tegevusse Ingerimaal oli pigem positiivne. Näiteks märkis ta 1942. aasta päevikus, et „Saksa sõjaväevõimud on rahvast võimalust mööda toiduainetega varustanud. On antud vilja ja pisut herneseemet mõnele.“¹²⁴ Järgmisel suvel oli olukord veelgi parem. „Võin veel konstateerida, et rahva elu võrreldes möödunud aastaga on tugevasti paranenud. Talvel on sõjavägi annud tööjulistele inimestele 240 ja vanadele ning lastele 120 gr jahu päeva kohta. Praegu kannab põld head vilja ja normid ei ole minu arust mitte suured. Vilja tulevat anda 250 kilo viljuse all oleva hektari kohta. Kartula seemet on sõjaväe võimud kevadel pakkunud nii palju, et rahvas seda kõiki vastugi pole suutnud võtta.“¹²⁵ Ränk jätab mainimata, et abi andes eelistasid Saksa võimud Ingerimaa mittevvene elanikkonda.¹²⁶

Saksa armee (õieti selle üksikud esindajad) ilmutas tema vahetus tagalas ja toel tegutsenud Eesti etnograafide töötulemuste vastu episoodilist huvi. Novembri keskel 1942 saatis

¹²⁰ Samas, lk. 47

¹²¹ I. Talve. Kevad Eestis, lk. 247–287.

¹²² Paul Ariste Vadja päevikud, lk. 47.

¹²³ G. Ränk. Laiemasse maailma, lk. 96–110.

¹²⁴ G. Ränk. Etnograafilised märkmed, lk. 272.

¹²⁵ G. Ränk. Vadja ja Liivi päevaraamat, lk. 21.

¹²⁶ T. Noormets. Eestlaste ja teiste rahvusvahemuste ümberasustamine Loode-Venemaalt Saksa okupatsiooni ajal 1942–1943, lk. 40.

Kotly¹²⁷ (Kattila) komandant kapten Siczora, kes oli eestlaste kogutud vanavara nii kõrgelt hinnanud, Tartu Ülikoolile kirja, milles palus andmeid oma piirkonna soome, eesti, isuri ja vadja külade kohta. Lisaks tundis ta huvi, kas need rahvusrühmad on säilitanud oma rahvusteadvuse, peavad kinni oma eesistade kommetest ja räägivad oma keelt. Härra komandanti huvitas ka kohalik põllumajandus. Kõiki neid andmeid vajas ta oma väitel piirkonna ülesehitamise ning vähemusrühmade õiglase kohtlemise huvides.¹²⁸

Rektor Kant, täpsemalt tema sekretär, palus neid andmeid Rängalt ja Aristelt, põllumajanduse kohta aga magister Leo Yllölt¹²⁹ (kolonel Sinka vahendusel).¹³⁰

Ariste vastas 2. detsembril saksa keeles. Rekтораadi kaudu saatis ta Siczorale nimekirja Kotly komandantuuri küladest, kus soomlased, eestlased, isurid ja vadjalased moodustasid elanike enamiku. Ariste järgi olid soomlased, isurid ja eestlased oma rahvusteadvuse küllaltki hästi alal hoidnud, vadjalased aga tugevasti venestunud. Kotly piirkonnas elas tema hinnangul umbes 450–500 vadjalast, kellest kõige rohkem 250 oma keelt täielikult valdas. Lõpuks mainis Ariste veel, et viimaste aastakümnete jooksul on vene enamus neid läänemeresoome rahvarühmi süstemaatiliselt välja surunud.¹³¹

Ränk vastas rektorile eesti keeles, samuti 2. detsembril. Külade etnilise koostise osas suunas ta Siczora Eesti Julgeolekupolitsei Ameti VII osakonda, mis oli sellekohaseid andmeid süstemaatiliselt kogunud kõigi Ingerimaa külade kohta. Emakeele tarvitamise ja rahvusteadvuse kohta esitas Ränk põhimõtteliselt sama info, mis tuleb välja ka tema välitööpäevikust – väikesearvuline ja laialipillatult elav vadja rahvas on küllaltki venestunud, eriti noorem põlvkond, ning seda suuresti „sovetide“ koolipoliitika tõttu. Lõpuks kirjutas Ränk, et vadjalaste juures on siiski säilinud „palju ürgseid kombeid, tabasid ja usulisi kujutelmi, milles leidub palju vana soomesugu rahvaste ühispärandust“.¹³²

Detsembri algul 1942 sai Tartu Ülikool kirja Saksa armee väliajalehelt Die Front. Paluti ajaloo-, geograafia- ja etnoloogiaalaseid kaastöid idaalade (Ostland), eeskätt Narva ja Leningradi vahelise territooriumi kohta. Öeldi, et Saksa sõdur tunneb loomulikult huvi maade vastu, mille pärast ta rasket võitlust peab, ning paluti abi ülikooli spetsialistidelt.¹³³ Rektor Kant saatis selle palve edasi ka Rängale ja Aristele, märkides kaaskirjas, et „Eesti-poolne küsimuste käsitus oleks rindeajakirjas küllalt oluline“.¹³⁴ Pole teada, kas keegi ülikooli töötajast saatis sellele ajalehele oma kaastöö.

Suhted ja suhtumised: vadjalased

Milliseks kujunes Eesti rahvateadlaste vahekord Ingerimaa elanike, eeskätt vadjalastega? Mõned hõimuteadlikumad vadjalased ja teised kohalikud läänemeresoomlased suhtusid küllalistesse Eestist arusaamise ja poolehoiuga. Üldiselt kaldus kohalik elanikkond eesti uurijaid

¹²⁷ Saksa okupatsioonivõimud kasutasid nõukogudeaegseid ametlikke venekeelseid külanimesid. Kattila venekeelne nimi on Kotlö.

¹²⁸ RA, EAA.2100.15.59, l. 116. Kirjavahetus asutuste ja isikutega õppetöö- ja majandusküsimustes.

¹²⁹ Leo (Leonid) Yllö (1915–1978), ingerisoome päritolu Eesti-Soome agronoom. Kõrghariduse omandas Tartu Ülikoolis. Sõja ajal oli Eesti Julgeolekupolitsei ja SD teenistuses, koostas mahuka saksakeelse eriaruande Ingerimaast (Sonderbericht Ingermanland, 283 masinakirjas lehekülge – RA, ERA.R.-64.1.830), osales ingerisoomlaste evakueerimisel Soome. Pärast sõda elas Soomes.

¹³⁰ RA, EAA.2100.15.59, l. 117, 118, 126.

¹³¹ RA, EAA.2100.15.59, l. 127, 129. Ariste andmed vadjalaste arvukuse kohta olid ilmselt täpsemad kui Ingerimaa mittevenelasi registreerinud Eesti ohvitseride omad. Viimased ei osanud vadja keelt ja võtsid tõe pähe mõnede vadjalaste usulisest identiteedist lähtuvat väidet, et ollakse venelased. (Vt. Paul Ariste Vadja päevikud, lk. 30.)

¹³² RA, EAA.2100.15.59, l. 128

¹³³ RA, EAA.2100.15.59, l. 120.

¹³⁴ RA, EAA.2100.15.59, l. 121, 123.

siiski seostama Saksa okupatsioonivõimuga. „Meid peetakse üldiselt sakslasteks,“ märgib Ariste.¹³⁵ Teadusmeestesse suhtuti ettevaatuse ja umbusu, vahel ka võõristusega. Lihtsate külainimeste jaoks olid nad imelikud võõrad härrad, kelle selja taga seisis Saksa armee jõud alates mitmesugustest relvadest ning lõpetades lihakonservide ja sigarettidega. Pealegi pidid kohalikud arvestama ka partisanidega ja võimalusega, et Nõukogude kord tuleb tagasi (seda eriti 1943. aastal). Talve kirjutas Itšpäiväs päevikusse: „Rahvas on meie vastu väikeselt umbusklik ja eelistab kodunt ära minemist ning ukse tabalukku panemist sõbralikule jutuajamisele. Front on siiski ainult 10 km kaugel ja see kindlasti mõjub. Pealegi on siingi külas kindlasti punastel oma spioonid ja seetõttu rahvas kardab meiega eriliselt tegemist teha.“¹³⁶

Üks asjaolu, mis tollaseid vadja-eesti suhteid mõjutas, oli eesti sõdurite küllaltki arvukas osalus Ingerimaad okupeerivates Saksa vägedes. Inimesed, kelle lähisugulased olid mobiiliseeritud Punaarmeesse, kaldusid Saksa sõjaväes ja kõigis sellega seotuis loomulikult nägema vaenlasi, ehkki nad seda alati välja ei näidanud. Hõimurahvaste vahelisele teineteisemõistmisele ei aidanud kindlasti kaasa, et keegi eestlasest valvur lasi Kattilas maha ühe Mati küla perenaise, kes tahtis läbi vangilaagri traataia kinnipeetavatele vabarnaid anda. Kohaliku eesti üksuse ülem kaebas Rängale, et „laagri valvuritel on ligitükkivate naistega igavene tegu. Võidakse ju toidupakkide varjul vangidele edasi anda ka teateid või koguni taskurelvu.“¹³⁷

Paljud, kellega Eesti rahvateadlased rääkisid, eriti vanemad mehed, olid kommunistide juurutatud kolhoosikorra suhtes väga kriitilised.¹³⁸ Võimalik, et nad rõhutasid seda külaliste meeleheaks, kuid põhiliselt olid nende vastavad hoiakud arvatavasti siirad.

Samas eraldas vanema põlvkonna vadjalasi eestlastest nende eeskätt usupõhine identiteet. Juuripidi traditsioonilises talurahvakultuuris elavatel õigeusklikel vadja vanainimestel polnud alati lihtne Eesti ülikooliharitlastega ühele lainepikkusele jõuda.

Umbusk ja võõristus võis külas levida äkki ja etnograafide jaoks arusaamatutel põhjustel. Nii juhtus 13. septembril 1942 Jõgõoperäs. Ränk kirjutab: „Peale selle selgub, et raskusi on jutustajate leidmisega. Inimesed, nähtavasti kartusest, lukustavad ukсед ja lähevad kodunt ei tea kuhu. Tundub, et rahva meeleolu on ühe päeva kestel pöördunud meie vastu. Meie pererahvas on meile napilt viisakas: iga asja (nagu teemasinat) tuleb igaks söögiks paluda. Reede õhtul jutlesin abielupaar Jakovlevidega, kuid täna ei saa jätkata – pole kodus. Feodotovi vana peremehe saan lõpuks kätte, kuid selle teine silmanurk viibib kogu aeg kahtlaselt minul, ja lõpuks küsibki: „Kes teid siia saatis – milleks küsite kõiki?““¹³⁹ Tõenäoliselt levisid külas mingid eestlaste jaoks ebasoodsad kuuldused. Järgmisel aastal oli olukord selles mõttes taas parem.¹⁴⁰

Professor Ränga suhtumises vadjalastesse jäi püsima mingi jahe distants, tsiviliseeritud vanema venna üleolekutunne. Näiteks 1942. aasta ekspeditsiooni viimane õhtu Vadjamaal. Pjotr Baranov „koduseks muutunud“ Mati külast, kellega oldi mingil määral sõbrunetud, saabus eestlastele külla, ehkki oli pisut külmetunud. Ränk kirjutas sellest oma päevikus nii: „Anname talle 2–3 napsi. Mees muutub silmapilk soojaks; nimetab meid „headeks härradeks“, keda kommunistide ninameestega võrreldagi ei saavat. Tundub isegi, et bolševike aeg on lisanud temasse tubli annuse orjavaimu.“¹⁴¹ 1943. aastal vadja küladesse naastes võis Ränk siiski tervitada juba mõningaid „vanu tuttavaid“.¹⁴²

Ränga meelest olid vadjalased eestlastega võrreldes kuidagi emotsioonitud ja tuimad,

¹³⁵ Paul Ariste Vadja päevikud, lk. 38.

¹³⁶ I. Talve. Päevik, lk. 97.

¹³⁷ G. Ränk. Etnograafilised märkmed, lk. 266.

¹³⁸ Samas, lk. 275.

¹³⁹ G. Ränk. Etnograafilised märkmed, lk. 306–307; I. Talve. Matka vatjalaisiin 1942, lk. 65.

¹⁴⁰ G. Ränk. Vadja ja Liivi päevaraamat, lk. 29.

¹⁴¹ G. Ränk. Etnograafilised märkmed, lk. 310.

¹⁴² G. Ränk. Vadja ja Liivi päevaraamat, lk. 14, 16.

põhjuseks raske ajalooline saatus. „Üldse on sinne inimene meie omaga võrreldes kuidagi vaimselt alistu[nu]m, tundetum ja kui võib öelda ka nagu enam blaseerunud. Olles pikkade sajandite jooksul saanud korduvalt hoopes, küll eest, tagant ja küljelt, jätab ta nagu loomaaias oleva metsalise mulje, kel pole enam moraalselt jõudu vastuhakkamiseks. Kõigepealt paned tähele kuidas ta sõna lausumata ja tingimusteta alistub igale soovile, kuigi näed, et seda on tal raske täita. Täiesti maha tallatud rahvas ses mõttes, kes enam ei tõusegi. Oma õnnetustestki – mida on viimase veerandsajandi kestel, ühes viimaste sõjasündmustega juhtunud ülikülluses – räägivad nad tuima kaebusega, mis kedagi suuremat ei liiguta. Nende nägu ja silmad ei väljenda seda õhkuvat valu ja kaebust, mida oma inimeste juures oled harjunud tähele panema sarnastel juhtudel. Et isa on kistud perekonnast ja viidud Siberi, et poeg on enamlaste poolt kaasa veetud, et külla on jäänud vanemateta lapsi, see kõik ei näi neid palju liigutavat.“¹⁴³ Paistab, et Ränk ei andnud endale aru, et teda peljati ja umbusaldati, et küla-inimesed ei rutanud oma valu võõra härraga jagama.

Ingerimaa ja vadja külad ei saanudki Rängale omaseks. Ta nägi sugurahva paratamatut hääbumist tohutu ja võõristust tekitava Venemaa (barbaarse Ida) ühes servas. Rängale olid südamelähedased kodumaa harjumuspärased mõõdud, selle „kollendavad viljaväljad“ ja „jõukad eesti talud“. Viimaselt Vadja-retkelt üle Peipsi koju naastes tundis ta heameelt, et „Ida jääb iga laevakruvi löögiga ikka enam tahapoole“.¹⁴⁴

Ariste jõudis vadjalastele ilmselt emotsionaalselt lähemale kui teised toona Ingerimaad väisanud Eesti teadlased. Seda kas või juba oma vadja keele oskuse tõttu. Ariste jäi Nõukogude Eestisse ja käis pärast sõda vadja külates veel paarkümmend korda.¹⁴⁵

Meediakajastus

Tollased eestikeelsed ajalehed kajastasid Tartu teadlaste esimest uurimisretke Ingerimaale küllaltki aktiivselt. Detsembris 1942 avaldas ajaleht Eesti Sõna Ränga neljaosalise ülevaate suvisest Vadja reisist.¹⁴⁶ Välitöödest on seal tegelikult üsna vähe juttu. Põhiliselt antakse ülevaade Ingerimaa ajaloost ning vadja rahvakultuurist teemade kaupa. Ränk rõhutab, et tegemist on lähedase hõimurahvaga, kes on raske ajaloolise saatus ja bolševike poliitika tõttu kadumas.

Ajakiri Eesti Pildileht avaldas oma esimeses numbris Ränga artikli, mis on põhimõtteliselt eelmainitud neljaosalise artiklisarja lühendatud variant.¹⁴⁷ Mõlema teksti illustreerimiseks kasutati ekspeditsioonil tehtud fotosid. Saksa võimude abi uurimisretkede läbiviimisel ei maini Ränk kummaski. Artiklid olid suunatud rahvuslikult meelestatud ja võib-olla hõimuteadlikulegi eesti lugejaskonnale. Sakslaste rolli väljatoomine oleks uurimisretke vaid kompromiteerinud.

Jaauanuaris 1943 ilmus Postimehes Talve artikkel „Ingeri maa ja rahvas“. Tegemist on ilmselt vadja ja laiemalt Ingerimaa teemaga tegelemise kõrvalsaadusega, üldise ülevaatega Ingerimaa ajaloost ja rahvakultuurist, mis koostatud tõenäoliselt juba eelmise aasta algul.¹⁴⁸ Eelmisel suvel toimunud välitöödest tekstis juttu pole, aga nende käigus tehtud fotosid kasutati

¹⁴³ Samas, lk. 22–24.

¹⁴⁴ Samas, lk. 65–66.

¹⁴⁵ P. Ariste. Mälestusi, lk. 236–240; Paul Ariste Vadja päevikud.

¹⁴⁶ G. Ränk. Eesti teadlased uurimisreisil Vadjas. – Eesti Sõna 1942, nr. 283, 284, 286, 287 (8., 9., 11, 12. detsember).

¹⁴⁷ G. Ränk. Vadjalased ja nende kodumaa. Pilte hõimurahva elust. – Eesti Pildileht 1943, nr. 1, august, lk. 6–8.

¹⁴⁸ I. Talve. Kevad Eestis, lk. 272. 23. jaanuaril 1943 kirjutas Talve rahulolevalt päevikusse: „Täna ilmus Postimehes minu artikkel „Ingeri maa ja rahvas“ – päris korraliku pikkusega (üle 300 rea) ja korralikul kohal.“ Käsikiri ilmus peaaegu muutmata kujul, vaid keeleliselt oli seda toimetuses veidi silutud. Artikli esialgne pealkiri oli „Ingerimaa ja ta rahvas“ (RA, ERA.4416.1.272, l. 4. Kirjutised Ingeripäevaks 1943. aastal).

selle illustreerimiseks. Artikli põhipaatoses on väikeste läänemeresoome rahvaste, eeskätt ingerisoomlaste, aga ka vadjalaste ja isurite visa võitlus Vene ülemvõimu vastu. Tekst pole Saksa-meelne, ent toonase Saksa propaganda retoorika kumab siiski siit-sealt läbi. Lõpulõik kõlab järgmiselt: „Mitte kunagi lootust kaotades võõra ülemvõimu vastu võideldes, välismailgi endi ridu koondades (Inkerin Liitto Soomes), on ingerlased meie kultuur-ringi kuuludes lääne eelpostina seisnud südikalt ida vastu. Ja see põhjamaiselt kaine rahvakild, tagasihoidlik oma igapäevases töös ja elus, pole nüüdki suure võitluse keedes, kaotanud lootust uude ja paremasse homsesse päeva.“¹⁴⁹

1943. aasta ekspeditsiooni kajastas Eesti ajakirjandus napimalt. 3. augustil ilmus Postimehes nupuke, mis andis avalikkusele teada, et rühm teadlasi Tartu Ülikoolist sõidab uurimisreisile Ingerimaale, et „mitmekülgsete põhjalikkude uurimistega lähemalt tundma õppida sealse soome-ugri hõimu vadjalaste keelt, rahvaluulet, antropoloogiat ja etnograafiat“.¹⁵⁰ Kaks päeva hiljem tõi selle teabe oma veergudel lühendatud kujul ära ka Maa Sõna.¹⁵¹

Tulemused

Tagantjärele kirjutas Talve sellest nõnda: „Tulemustega võisime siiski rahul olla, sest nende võimaluste piirides, mis meil oli, jõudsimme käia pea kõikides külates, kus vadjalasi veel elas. Olime kogunud hulga hindamatut materjali.“¹⁵²

1942. aasta ekspeditsiooni viimastel päevadel tegi ta sellest päevikus esialgseid kokkuvõtteid ja arutles tulevikuplaanide üle. Uurimisretke osalistel oli mõttes kokku panna omaette koguteos, aga selleks pidi ilmselt veel Ingerimaale tagasi minema. Publitseerimiskohana kaaluti ERM-i aastaraamatut. Selle XVI köitest võinuks saada vadja kõide, kuhu iga Vadjamaal töötanud uurija kirjutab oma artikli.¹⁵³

Sellest plaanist ei saanud paljudel põhjustel asja. ERM-i aastaraamatu XVI kõide ilmus pikema pausi järel alles aastal 1959, muuseumi 50. sünnipäevaks. Laid, Ränk ja Talve elasid juba aastaid paguluses ja nende kaastöid Eesti NSV-s muidugi avaldada ei saanud.

Kõigist ekspeditsioonidel osalenud meestest jäid Nõukogude Eestisse vaid Ariste, Aul ja Linnat. Julius Mägistest kui keeleteadlasest kirjutanud Tiit-Rein Viitso leidis, et „ainuüksi Vadjamaale augustis 1943 tehtud uurimisreisi eeltingimused oleksid Nõukogude võimu tingimustes toonud automaatselt kaasa tema liigitamise fašistide ja nende sabarakkude kilda“.¹⁵⁴ Ariste arvas, et kui ta 1943. aastal kaasa läinuks, poleks ta saanud Eestisse jääda, sest oleks sattunud SS-i nimekirjadesse nagu Mägiste, Ränk ja Talve.¹⁵⁵ Ära oleks jäänud Ariste särav, ehkki mitte tagasilöökideta fennougristi-karjäär Nõukogude Eestis, mis on hästi tuntud. Mingi nipiga õnnestus oma erialast karjääri nõukogude perioodil edukalt jätkata ka Juhan Aulil. Ekspeditsioonidel suhteliselt tagasihoidlikku rolli etendanud joonistaja Ilmar Linnat töötas aastakümneid kunstniku ja kunstiõppejõuna nii Tartus kui ka Tallinnas.

Kuid pöördugem vaadeldavate uurimisretkede otseste tulemuste juurde. 1942. aastal kogutud esemed on talle Eesti Rahva Muuseumis (ERM B 45: 1–51). Põhiliselt on tegemist pisemate asjadega, nagu tööriistad, rõivastuse elemendid, riidetükid jm. ERM-i fotokogusse lisandus kahe ekspeditsiooni tulemusena üle 1000 foto, autoreiks Gustav Ränk (Fk 1007: 1–301; 1049: 1–149), Eerik Laid (Fk 1009: 1–450) ja Ilmar Talve (Fk 1004: 1–152; Fk 1008:

¹⁴⁹ I. Talve. Ingeri maa ja rahvas. – Postimees, nr. 18, 23.01.1943.

¹⁵⁰ Rühm ülikooli õppejõude sõitis teaduslikule reisile Ingerimaale. – Postimees, nr. 174, 3.08.1943.

¹⁵¹ Teaduslik uurimisreis Ingerisse. – Maa Sõna, nr. 92, 5.08.1943.

¹⁵² I. Talve. Kevad Eestis, lk. 268.

¹⁵³ I. Talve. Matka vatjalaisiin 1942, lk. 63.

¹⁵⁴ T.-R. Viitso. Julius Mägiste keeleteadlasena, lk. 181.

¹⁵⁵ H. Heinsoo. Paul Ariste ja Ingerimaa, lk. 62.

1–19). ERM-i jooniste kogus on hoiul Ilmar Linnati joonistused (EJ 161: 1–57 1942. aastast ning EJ 163: 1–34 ja EJ 164: 1–4 1943. aastast).

Gustav Rängalt on säilinud 322 lk. etnograafilisi märkmeid 1942. aastast ning 88 lk. etnograafilisi märkmeid 1943. aastast (ERM Ak 5.4.5; 5.4.6). Talve etnograafilised märkmed (196 lk.) on talle Kirjandusmuuseumis, Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKLA 404.47.3). 17-leheküljeline masinakirjas ülevaade vadjalaste ühiskondlikust rahvakultuurist, mille Talve oma välitöömärkmete põhjal koostas, asub ERM-is (ERM Ak 36.6.3). Ariste mappi pealkirjaga „Vadja etnoloogia“ hoitakse Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis. Laidi etnograafilised märkmed on ilmselt kaotsi läinud. Ränga, Talve ja Ariste välitööpäevikutest oli sissejuhatuses juba juttu.

Gustav Ränk avaldas sõjajärgsetel aastakümnetel terve rea artikleid vadja rahvakultuurist¹⁵⁶ ning soomekeelse monograafia „Vatjalaiset“ (1960). Ilmar Talve monograafia „Vatjalaista kansankultuuria“ ilmus 1981. Paul Ariste sulest ilmus juba sõja ajal Soomes eestikeelne artikkel „Vadja lemmüz“.¹⁵⁷ 1942. aasta septembris Mati külas kirja pandud rahvajutud avaldas ta aastal 1958.¹⁵⁸ Juhan Aul avaldas sõja ajal kogutud andmed vadjalaste ja isurite füüsilisest antropoloogiast venekeelse artiklina.¹⁵⁹ Julius Mägiste publitseeris 1943. aastal kogutud vadja keelenäited aastaid hiljem Helsingis.¹⁶⁰ Felix Oinasel ilmus Ameerika Ühendriikides 52-leheküljeline ingliskeelne ülevaade vadjalastest.¹⁶¹ Selle autorist ja tema välitööst raamatukeses juttu pole, aga ilma põgusa viibimiseta sõjaaegsetes vadja külades Oinas seda ehk ei kirjutanuks.

Niisiis küllaltki viljakad välitööd, kui tulemuste järgi otsustada.

Kokkuvõte

Eesti etnograafide kaks ekspeditsiooni vadja küladesse aastatel 1942 ja 1943 toimusid Saksa julgeolekuorganite algatatud Ingerimaa mittevene rahvaste registreerimise tuules, kuid polnud selle aktsiooniga sisuliselt peaaegu üldse seotud. Ekspeditsioonid toimusid Saksa julgeolekuorganite ja armee loal ja toel, kuid ei teeninud kuidagi Natsi-Saksamaa huve, vaid lähtusid eesti etnograafide enda akadeemilistest huvidest. Tollane Eesti etnograafia huvitus eeskätt traditsioonilisest eesti rahvakultuurist. Võimaluse piires pöörati tähelepanu ka teistele soome-ugri, eeskätt läänemeresoome rahvastele. Hõimuaade oli etnograafidele oluline, kuid idapoolseid hõimurahvaid 1920.–1930. aastatel uurida ei saanud, sest Eesti Vabariik oli Nõukogude Liiduga vaenujalal. Teise maailmasõja käigus avanes Eesti rahvateadlastel äkki võimalus minna välitöödele Ingerimaale ning sellest haarati kinni. Vaatluse alla võeti vadjalased – (põhja)eestlastele keeleliselt lähim rahvas. Kuna tegemist oli väikese ja kahaneva rahvaga, siis tuli kiirustada, sest polnud teada, milline saatus vadjalasi ees ootab. Niisiis on tegemist klassikalise päästeetnograafiaga. Vadja kultuuri tuli selle loomulikus keskkonnas

¹⁵⁶ G. Ränk. Mõned tähelepanekud vadjalaste lõikusriitustest. – Virittäjä 1948, nr. 52, lk. 147–150; G. Ränk. Vatjalainen koti. – Kalevalaseuran Vousikirja 1948, nr. 27–28, lk. 129–157; G. Ränk. Tähelepanekuid vadjalaste viljakoristamisest. – Virittäjä 1951, nr. 55, lk. 468–471; G. Ränk. Vatjalaisten olueenpanosta. – Kotiseutu 1952, nr. 43, lk. 130–132; G. Ränk. Vatjalaisten riihi ja riihityöt. – Kalevalaseuran Vousikirja 1955, nr. 35, lk. 279–295; G. Ränk. Vadja rahva endisaegseist toitudest. – Virittäjä 1959, nr. 63, lk. 145–154; G. Ränk. Einige Beobachtungen über die wotischen Erntebrauch. – Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia IV 1966, lk. 117–122.

¹⁵⁷ P. Ariste. Vadja lemmüz. – Virittäjä 1943, nr. 3, lk. 302–310.

¹⁵⁸ P. Ariste. Vadja rahvajutte Mati külast. – Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958, lk. 148–166.

¹⁵⁹ J. Aul. Antropologičeskie issledovanija vodi i izortsev na zapade leningradskoj oblasti.

¹⁶⁰ J. Mägiste. Wöten erzählen. Wotische Sprachproben. Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia 118. Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura, 1959; vt. selle kohta E. Saar. Julius Mägiste, lk. 865.

¹⁶¹ F. J. Oinas. The Votes. New Haven: Human Relations Area Files, 1955.

uurida enne kui hilja. Eesti teadlasi huvitasid põhiliselt vanad, arhailised kultuurinähtused. Vadja küladest loodeti leida midagi sellist, mis kiiremini moderniseerunud Eestis oli juba kadunud. Kaasaegsed kultuuriilmingud, mida peeti bolševismi-mõjulisteks, eestlasi ei paelunud. Erandina pöörati päris palju tähelepanu vadjalaste venestumise protsessile, mis hõimuteadlikele eestlastele oli muidugi äärmiselt vastumeelne.

Kõik Ingerimaal käinud Eesti teadlased olid rahvuslikult meelestatud mehed, kes pisut rohkem, kes vähem. Natsidesse suhtuti üldiselt kriitiliselt, aga koostööd nendega siiski tehti. Kui kaugele selles suunas minna, otsustas igaüks ise. Gustav Ränk oli teistest mõnevõrra natsisõbralikum, aga see hoiak tuli ilmselt tema ägedast bolševismivastasusest, mis lähtus isiklikest negatiivsetest kogemustest Nõukogude julgeolekuorganitega sügisel 1941. Ränk nägi Saksa armees ainsat jõudu, kes suudab eestlasi bolševike eest kaitsta. Natsi propaganda retoorika mõjutas Ränga ja Talve ekspeditsioonide-teemalisi artikleid omaaegses Eesti ajakirjanduses vähe. Saksa võimude rollist välitööde toetamisel pole neis tekstides üldse juttu.

Eestlaste suhted vadjalastega kujunesid üldiselt viisakaks ja sõbralikuks, kuid taustal oli siiski tunda ka vadjalaste pelgust ning umbusku. Kõrgelt haritud härrad Eestist tegutsesid Saksa okupatsioonivõimude kaitse all ning see ei meeldinud kaugeltki kõigile, ehkki seda otseselt välja ei näidatud. Eesti etnograafide välitööpraktika sõjaaegsetes vadja küldes ei vastanud muidugi päriselt professionaalse eetika tänastele standarditele, kuid seda tulebki vaadata omas ajas. Tõllastele etnograafidele oli informant ikkagi pigem lihtsalt teabeallikas kui dialoogipartner. Mingit kahju eestlaste uurimistöö vadjalastele minu teada kaasa ei toonud.

Kaks sõjaaegset Vadja-ekspeditsiooni kujunesid üllatavalt tulemuslikeks. ERM-i kogudesse lisandus nende tagajärjel poolsada etnograafilist eset, peaaegu sada joonist ning üle tuhande foto. Lõpuks, pikki ja käänelisi teid pidi, jõudsid Eesti muuseumide kogudesse ka Ränga ning Talve etnograafilised märkmed ning välitööpäevikud. Ränk avaldas paguluses terve rea vadjateemalisi teadusartikleid ning lõpuks ka monograafia. Aastakümneid pärast välitöid ilmus ka Talve monograafia vadja rahvakultuurist. Vadja etnoloogiat puudutavad ka mitmed Ariste artiklid. Lisaks veel Mägiste tööd keeleteaduse ning Auli tööd füüsilise antropoloogia vallas.

Kokkuvõttes võib öelda, et Eesti etnograafide rahvateaduslike ning Saksa julgeolekuorganite rassiteaduslike uurimishuvide kokkulangevus oli väga väike, piirdudes eeskätt vadjalaste arvukuse ja asuala väljaselgitamisega. Eestlased uurisid Ingerimaal põhiliselt vadja vana rahvakultuuri ning lähtusid seejuures täiesti omaenda erialastest huvidest. Ma ei leidnud mingeid andmeid sellest, et mõni neil ekspeditsioonidel osalenud teadlane oleks pooldanud idapoolsete alade liitmist Eestiga ning näinud oma uurimistööd Vadjamaal sammukesena selles suunas. Natsidel polnud eestlaste tööst praktiliselt mingit kasu, sest info vadjalaste arvukusest ja paiknemisest oli neil niikuinii olemas, ehkki detailides ebatäpne. Pigem kasutasid Eesti etnograafid ära Natsi-Saksamaad, kui vastupidi. Pilt võinuks kujuneda teistsuguseks, kui Saksa okupatsioon kestnuks kauem.